Kuram / İktisat Tarihi-Tarım

Henry Bernstein

tarımsal değişimin sınıfsal dinamikleri

İngilizceden Çeviren: Oya Köymen

Yordam Kitap

Henry Bernstein

Profesör Henry Bernstein, Londra Üniversitesi, School of Oriental and African Studies'de (SOAS) Kalkınma Araştırmaları Bölümü öğretim üyesidir. Çok sayıda bilimsel makalesi yayınlanmıştır.

Oya Köymen

Prof. Dr. Oya Köymen'in uzmanlık alanı iktisat tarihi ve tarım ekonomisidir. *Sermaye Birikirken: Osmanlı, Türkiye, Dünya* ve *Kapitalizm ve Köylülük* yayınlanmış eserlerinden bazılarıdır.

Eserin Orijinal adı:

Class Dynamics of Agrarian Change

TARIMSAL DEĞİŞİMİN SINIFSAL DİNAMİKLERİ

Henry Bernstein

İngilizceden Çeviren
Oya Köymen

Yordam Kitap: 105 ✣ **Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri** ✣ Henry Bernstein
ISBN-978-605-5541-07-1 • *Çeviri:* Oya Köymen • *Düzeltme:* Nurten Tuç
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Sayfa Düzeni*: Gönül Göner
Birinci Basım: Ağustos 2010 • *İkinci Basım*: Haziran 2014
© Henry Bernstein, 2009; © Yordam Kitap, 2009

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat:3 34110 Cağaloğlu - İstanbul
Tel: 0212 528 19 10 **Faks:** 0212 528 19 09
W: www. yordamkitap. com • **E:** info@yordamkitap. com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap

Baskı: **Yazın Basın Yayın Matbaacılık Turizm Tic.Ltd.Şti.** (Sertifika No: 12028)
İ.O.S.B. Çevre Sanayi Sitesi 8. Blok No:38-40-42-44
Başakşehir - İstanbul
TEL: 0212 5650122 - 0212 5650255

iktisat tarihi

TARIMSAL DEĞİŞİMİN SINIFSAL DİNAMİKLERİ

İÇİNDEKİLER

Bölüm 1
Giriş: Tarımsal Değişimin Ekonomi Politiği 9
Büyük Resim: Çiftçilik ve Dünya Nüfusu 10
Günümüz Çiftçileri Kimlerdir? 11
Marx'ın Politik Ekonomisi 19

Bölüm 2
Üretim ve Üretkenlik: Temel Kavramlar 23
İşgücü ve Niteliği: Üretim ve Üretkenlik 23
İşbölümü ve İşbirliği 28
Yeniden Üretim 30
Artı Ürün, Sömürü, Birikim 33
Politik Ekonomi: Dört Temel Soru 35

Bölüm 3
Kapitalizm: Kökleri ve İlk Gelişim Dönemi 38
Kapitalizmin Farkı Nedir? 38
Kapitalizmin Kökleri 1: İngiliz Değişim "Yolu" 41
Kapitalizmin Kökleri 2:
"Ticari Kapitalizmin" Uzun Yürüyüşü 47
Teori ve Tarih: Karmaşıklıklar 51

Bölüm 4
Sömürgecilik ve Kapitalizm 53
Sömürgeciliğin Evreleri 53
Sömürgecilik ve Tarımsal Değişim 59
Sömürgeci Emek Rejimleri 71

Bölüm 5
Yerel ve Küresel Çiftçilik ve Tarım 79
Çiftçilikten Tarıma 80
"Doğanın Metropolisi" ve Birinci Uluslararası Gıda Rejimi
(1870'ler-1914) 86

Serbest Ticaretten Korumacılığa (1914-1940'lar) 90
İkinci Uluslararası Gıda Rejimi (1940'lar-1970'ler) 91
Kalkınmacılık Sırasında Tarımsal Modernleşme (1950'ler-1970'ler) 95
Sonuç 98

Bölüm 6
Neoliberal Küreselleşme ve Dünya Tarımı 100
İkinci Uluslararası Gıda Rejimi'nin (UGR) Çöküşü 102
Neoliberalizm Sırasında Küresel Tarım 104
Kalkınmacılığın Sonu 107
Ve Köylülüğün Sonu mu? 108

Bölüm 7
Kapitalist Tarım ve Kapitalist Olmayan Çiftçiler mi? Üretim, Sömürü ve Direnme 112
Kapitalist Çiftçiliğin "Engelleri" Nelerdir? 112
Sömürü: "Aile Çiftçiliğinin" Sermayeye Yararı Var mı? 116
Direnişin Rolü 121
Sonuç 126

Bölüm 8
Kırsal Kesimde Sınıfsal Oluşum 128
"Aile Çiftçiliği"nin Sınıfsal Dinamikleri 130
Emekçi Sınıflar 139
Sonuç 142

Bölüm 9
Sınıfın Karmaşıklığı 143
İktisadi ve Siyasi Sosyoloji 143
Kırsal Kesimde Sınıf Mücadeleleri 146
"Toprağın İnsanları" 149
Bazı Son Sorular 152
Sonuç 153

Kaynakça 154

Bölüm 1

Giriş: Tarımsal Değişimin Ekonomi Politiği

The Journal of Agrarian Change dergisinin "amaç açıklamasında" tanımlandığı gibi tarımsal politik ekonomi "üretim ve yeniden üretim, mülkiyet ve tarımsal yapılardaki hegemonya sorunu ile hem tarihsel, hem çağdaş değişim süreçlerini" inceler. Modern dünyada tarımsal değişimin anlaşılmasını sağlayacak en önemli nokta, kapitalizmin ve değişiminin analizidir. Kapitalizmden kastım, üretim ve yeniden üretimin temel olarak sermaye ile emek arasındaki toplumsal ilişkiye dayandığı sistemdir. Sermaye, kârının ve birikiminin peşinden giderken emeği sömürür; emekçi ise asgari geçimini sağlamak amacıyla sermaye için çalışmak zorundadır. Bu başlangıç ve genel tanımın ötesinde ve gerçekte, bu kitabın sorgulamak, araştırmak ve açıklamak amacında olduğu birçok karmaşık durum söz konusudur.

Önce genel manzarayı göstermek ve yaklaşımıma bir giriş yaparak ele aldığım bazı temel sorunları tanımlamak istiyorum.

Büyük Resim: Çiftçilik ve Dünya Nüfusu

> Tony Weis'e göre:
> Günümüz küresel gıda ekonomisinin kökeni, yüzyıllar boyunca değil, bin yıllık dönem boyunca gerçekleşen bir dizi devrimci değişimdedir. Şimdi ise değişimler, sadece on yıllara sıkıştırılmıştır. (Weis, 2007: 5)

Bin Yıllık Dönem: 12.000 yıl önce yerleşik tarım, şu ya da bu biçimde yazılı tarihin büyük bir bölümünde, toplumların temeli oldu. Bin yıllık dönem boyunca gerçekleşen değişimlerin sonuçlar bakımından derin etkileri olsa da, bunlar tedricen ortaya çıktığı için, genellikle "evrimsel" olarak adlandırılır. Tarımsal uygarlıklar, Asya halklarının çoğunu, Kuzey Afrika'nın ve Avrupa'nın "ekili" alanlarını, sahra altı Afrika'nın ve Amerikaların genellikle nüfusu az olan bazı yörelerini kapsamaktaydı. Bu tarım toplumlarında toprağı işleyen büyük çoğunluk köylülerdi. 1750'ye gelindiğinde bunlar 770 milyonluk dünya nüfusunu beslemekteydi.

Yüzyıllar: 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sanayileşmenin başlaması ve yaygınlaşması, tarımı da dönüştürerek, yeni tür bir dünya ekonomisi yarattı, "tarihi hızlandırdı" ve çiftçiliği dönüştürdü. 1750'de 770 milyon olan dünya nüfusu, 1950'de 2,5 milyar oldu.

On Yıllar: 2000'de dünya nüfusu 6 milyar oldu (2050'de 9 milyar olacağı tahmin ediliyor). Bu rakamlar, dünya nüfusunun artışında, tarımsal verimlilik artışının oynadığı role dikkat çekmektedir. 2008'de ilk kez dünya kentsel ve kırsal nüfusları eşitlendi ve kentli nüfus, tarımcı nüfusu geçmeye başladı.

Şu halde büyük resmin bir yönü özellikle 1950'lerden sonra yiyecek üretim artışının başarılması ve dünya nüfusunun artmasıdır. Her ikisi de, kapitalizmin ve onun yarattığı dünya ekonomisindeki gelişimin bir yönüdür. Resmin öbür tarafın-

da, küresel gelir ve yaşam güvencelerindeki, yaşam standartlarındaki, ortalama yaşam süresindeki ve üretkenlikteki devasa eşitsizlikler vardır. Dünya nüfusunu yeterli ölçüde besleyebilecek yiyecek üretilirken, birçok insan sürekli ya da çoğu zaman açlık çekmektedir.

Günümüz Çiftçileri Kimlerdir?

Bazı Rakamlar

Ülkeler sanayileştikçe, tarımda çalışan işgücü azalmaktadır. 2000'de ABD'de, toplam işgücü içinde tarımsal işgücü oranı % 2,1; Avrupa Birliği'nde (o zaman 15 üye ülke vardı) % 4,3; Japonya'da % 4,1 ve Brezilya ile Meksika'da sırasıyla % 16,5 ve % 21,5'ti. Çin'de toplam tarımsal işgücü oranı 1978'de % 71'den % 50'nin altına düştü ama bu 400 milyondan fazla insan demek oluyor. Hindistan'da 260 milyon, Afrika'da 200 milyon kişi tarımda çalışıyor ve her iki durum için de bu iktisadi olarak faal nüfuslarının % 60'ıdır. Bu rakamlar dünya tarımsal nüfusunun çok büyük çoğunluğunun günümüzde Üçüncü Dünya'da ya da Güney'de yaşadığını gösteriyor.

Bu durumu, FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations – Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü) rakamlarından çıkarılan standart tahminler de doğrulamaktadır. Günümüzde "tarım dünya çapında 1,3 milyar insana iş sağlamaktadır, bunun % 97'si gelişmekte olan ülkelerdedir" (Dünya Bankası 2007: 77).[1] Bu 1,3 milyarın bir bölümü, ne türden, nerede ve *ne zaman* (yıllık tarımsal takvimdeki faaliyetlerin tepe noktasındaki duruma göre mi?) çiftçi olduklarına

1 Güney'deki "küçük çiftçi" sayısı genellikle, bazen de "köylülerden yana olanlarca" çok fazla abartılır (aşağıya bkz.); örneğin Martinez-Alier (2002) ve Samir Amin (2003) sırasıyla bu sayının 2 ve 3 milyar olduğunu söylerler.

dair birçok farklılık olmakla birlikte "çiftçi" olarak nitelendirilir. Acaba bunların, bol yağışlı ya da kuraklık zamanlarında, iyi ya da kötü piyasa koşullarında durumu nedir? Diğer bir deyişle, bütün çiftçiler, bütün zamanlar için çiftçi değildir. Kırsal kesimde yaşayan birçok insan, sözcüğün tam anlamıyla "çiftçi" olarak nitelendirilmeyebilir. Belki bazı kırsal bölgelerde yaşayan insanlar, belirli zamanlarda ve toprakları ya da diğer üretim araçları olmadığı için sadece "marjinal" olarak çiftçilik yapıyordur. Peter Hazell, S. Wiggins ve A. Dorward (2007:1) marjinal çiftçiliği şöyle tanımlar: "Hane halkının geçinmesi için yeterli iş ya da gelir sağlamakta yetersiz olmak." Hindistan örneğine dikkat çeken yazarlar, "marjinal çiftçilerin" işlediği toprakların bir hektardan az olduğunu; bu grubun köylülüğün % 62'sini oluşturmasına karşılık ekili toprakların yalnızca % 17'sini işlediğini belirtirler.

Terimler ve Kavramlar: Bir Uyarı Notu

"Köylü", "küçük" ya da "küçük ölçekli" çiftçi ve "aile" çiftçisi terimleri, sıklıkla kolayca kafa karıştırıcı biçimde birbirinin yerine kullanılmaktadır. Bu sadece semantik (anlamsal) bir mesele olmayıp, göreceğimiz üzere, önemli analitik sorunlara ve farklılıklara yol açmaktadır.

Birincisi, "köylü" terimi, basit yeniden üretim yapan ve özellikle kendi "asgari geçimlik" yiyeceğini sağlayan hane halkı çiftçiliğini gösterir. Bu temel tanıma çoğu kez, atfedilen (ve arzu edilen) bazı nitelikler eklenir: Dayanışmacılık, karşılıklı ilişkiler, köy toplumunun eşitçiliği, ailenin, akrabaların, yörenin ve topluluğun yaşama biçiminin değerlerine bağlılık. Aslında "köylü"ye ilişkin (ve "küçük ölçekli" çiftçi ve "aile" çiftçisi) birçok tanım olduğu gibi, bu terim çok değişik biçimlerde kullanılır ve içinde güçlü normatif unsurlar ve amaçlar barındırır. Örneğin, modern (kapitalist) dünya oluşurken, köy-

lülüğü yıkıma uğratan ya da onların kuyusunu kazan bütün güçlere karşı "köylülerden yana olmak" gibi (Williams 1976). Benim görüşüme göre, "köylü" (ve "köylülük") terimi normatif değil, analitik kullanımıyla ve iki tür tarihsel koşulla sınırlandırılmalı: (1) Çoğunlukla küçük ölçekli aile çiftçiliği yapılan prekapitalist toplumlar (2. Bölüm'e bkz.) ve (2) kapitalizme geçiş süreçleri (3. ve 4. bölümlere bkz.).

Kapitalizmin gelişimiyle birlikte küçük çaplı çiftçiliğin toplumsal niteliğinin değiştiğini savunacağım. Birincisi, "köylüler", geçimlerini daha büyük bir toplumsal işbölümü ve piyasalar aracılığıyla sağlamak zorunda oldukları için küçük meta üreticilerine dönüşürler. "Geçimlerinin metalaşması" kapitalist gelişimin ana dinamiğidir (bkz. 3. Bölüm). İkincisi, küçük meta üreticileri sınıfsal farklılaşmaya tabidir. Bu süreçlerin tarihsel çerçevesi 3-6. bölümlerde çizilmiş ve teorik temelleri 7-9. bölümlerde incelenmiştir. Sınıfsal oluşumların sonucunda "köylülerin" ya da "aile çiftçilerinin" tek bir sınıftan ibaret olmadığını, daha çok, sınıfsal farklılaşmayla birlikte, küçük (daha küçük) ölçekli kapitalist çiftçilere, görece başarılı küçük meta üreticilerine ve ücretli işçilere dönüştüğünü savunacağım.

Toprak büyüklüğüyle ilgili olarak bazı kaynaklar günümüzde "küçük çiftlikleri" 2 hektardan az ekili toprak işleyenler olarak tanımlarken, diğer kaynaklar Güney'deki küçük çiftliklerin özelliklerinin düşük teknoloji düzeyleri, aile emeğine dayanmaları ve "asgari geçim" seviyeleri ("köylü" benzeri nitelikler) olduğunu belirtirler. Böylece bir ölçüt toprak büyüklüğüne ilişkin olurken, diğeri sosyolojiktir (çiftçilik türü). İki ölçüt çiftçiliğin koşullarına bağlı olarak birbirinden uzaklaşabilir. Örneğin:

> Latin Amerika'nın birçok bölgesinde 10 hektarlık bir çiftlik, ulusal ortalamaya göre küçük olabilir; bu tür çiftliklerde çoğunlukla aile emeğiyle, yalnızca geçimlik üretim yapılabilir (…) Öte yandan, Batı Bengal'de aynı büyüklükte sulak topraklarda bir çiftlik, bölgedeki ortalama toprak büyüklüğünün çok üstünde olabilir; bu çiftlikte muhtemelen ücretli işgücü çalıştırılır ve önemli bir pazarlanabilir üretim ortaya çıkabilir (Hazell vd, 2007: 1).

Son olarak, "aile çiftliği" terimiyle, sıkça ailenin *sahip olduğu*, *işlettiği* ya da aile *emeğiyle* çalışılan topraklar bir arada ele alınır. Bazı "aile çiftlikleri", 7. Bölüm'de açıklayacağım gibi bu üç özelliğe sahipken, diğerleri değildir.

Güney'den Bazı Fotoğraflar

Şimdiye kadar belirtilen istatiksel, tanımsal ve kavramsal meselelerin ötesinde işte, Kuzey Hindistan, Bangladeş, Tanzanya ve Ekvador'dan beş fotoğraf.

1. 1960'ların sonunda Hindistan Kongre hükümeti emperyal rüyasını gerçekleştirmek üzere eyaletlerini yeni sermaye-yoğun tarımsal stratejiyle tanıştırdı; artık üst tabaka gelişkin tarım yapabilecekti. Birkaç yıl içinde (…) her bölgede eski *zamindar*'lar, 30, 40, 50, 100 akr* büyüklüğündeki topraklarında kaliteli ürünlerin üretilebileceğini gösterebilir; en son geliştirilmiş Meksika buğday tohumlarından, Filipinler'den gelen çeltikten saatte 16.000 galon** ürün, tahıl tünellerinden fışkırarak akabilirdi. Bunların çoğu çok kârlı biçimde kiralanan traktörlerle gerçekleştirilebilirdi; depolarını gübreyle doldurabilir, soğuk hava depoları ürünlerle dolup taşabilirdi (…) (Whitecombe, 1980: 179).

---

* 1 akr = 0, 404 dönüm
** 1 galon= 4,55 litre

2. Ortakçılık daha iyi durumda değildi. Bütün işi ben yapacağım ve sonra hasat zamanı Mahmut Haj ürünün yarısını alacak. Eğer ücretle çalışırsam en azından her gece eve yetersiz de olsa biraz pirinç getirebilirim. Ama toprakta ortakçı olarak çalıştığım zaman, hasat zamanına kadar beklemem lazım. Bu sırada öküzüm ya da pulluğum olmadığı için bunları komşumdan kiralamak zorunda kalırım. Kiralar yüksektir –iki gün onun toprağını sürmemin karşılığında, öküzünü bir gün kullanabilirim. Bu ülkede bir insanın emeğinin değeri, bir çift öküzün çalışmasının değerinin yarısı kadardır! (Hartmann ve Boyce; 1983: 163, topraksız bir köylünün sözleri).
3. Kadınlar, kahve bitkisini yabancı otlardan temizlerler, ürünü toplar, döver ve kuruması için sererler; sonra paketler ve tartarlar. Ama kahve iyi bir fiyata satılırsa, kocası bütün parayı alır. Karılarının her birine 200 şilin verir; ertesi gün (…) otobüse atladığı gibi şehre iner ve bütün parayı harcayana kadar bir pansiyonda kalır. Dönünce de karılarına "Niye kahveyi ayıklamadınız?" diye saldırır. Bu büyük bir köleliktir. Çalışmanın sınırı yoktur, sonsuzdur (Mbilinyi, 1990: 120-1; kırsalda çalışan kadın aktivistin sözleri).
4. Bütün bunların nedeni toprak spekülasyonudur: 2000 hektar balta girmemiş orman yok edilip 1000 hektarı meraya dönüştürülünce, kauçuk toplayıcılar geçim yollarını yitirmiş olur. Bu tür olaylardan, kabile toplumlarının da yaşadığı Amazon Yağmur Ormanları'ndaki doğal maddelerin çıkarılmasına ilişkin mücadeleler gelişti. Yerliler (…) toprakta özel mülkiyet istemiyor, toprağın Birliğe ait olmasını ve kullanım hakkının da kauçuk toplayıcılarda kalmasını istiyoruz.(…) [1980'de] Amazon'da bütün bu hareketlerin ön-

deri çok önemli bir kişi öldürüldü. Toprak sahipleri (…) onu öldürttü. Yedi gün sonra emekçiler, o toprak sahibini öldürerek intikamlarını aldılar. İşte adalet böyle tecelli ediyor (Mendes, 1992: 162, 168; Mendes'in 22 Aralık 1988 tarihinde öldürülmesinden sonra yayınlanan röportaj).

5. *Hacendado** kriz sırasında Guayaquil'e taşındı. Babam onu iyi tanırdı; bize istediğimiz kadar toprak kiralardı. *Hacendado*, kakao zamanı gelinceye kadar sadece mülküne göz kulak olacak birisini isterdi. Javier ile benim küçük bir çiftliğimiz vardı; mısır, fasulye ve meyve yetiştirirdik. Bir iki tane ineğimiz bile vardı. Ama çok zor geçinirdik. Bazen yetiştirdiklerimizi satacağımız hiçbir yer olmazdı. Yalnızca kocam ve ben tarlada çalışırdık. Bize yardımcı olabilecek çocuklarımız yoktu. Ailem de fazla yardım edemezdi. İkimiz her şeyi yapmak zorundaydık; çok az aletimiz vardı, başkaca da hiçbir kaynağımız yoktu. Gerçekten toprağın sahibi de değildik. Nihayet bir gün Javier'in kardeşi Paco gibi biz de Guayaquil'e taşınalım dedim (Striffler, 2004: 14-5; Ekvadorlu göçmen işçinin sözleri).

Birinci fotoğrafta, Kongre Partisi ulusal hükümetinin, 1960'ların sonunda Hindistan'da tahıl üretiminde uygulamaya koyduğu Yeşil Devrim'den yararlanan eski *zamindar*'ların ya da geleneksel toprak sahiplerinin zenginliği betimlenmektedir. Elizabeth Whitecomb, bu çiftçilerin eski *zamindar*'lar ya da toprak sahipleri olduğunu söylemektedir ama yeterince birikim yapan birçok zengin köylü de kapitalist çiftçilere dönüşmüştür (Byres 1981). Büyük sermayeleri olan bu çiftlikler, Yeşil Devrim'in gerektirdiği yüksek verimli buğday ve pirinç tohumlarından en iyi verimi alabilmek için gerekli "girdileri" satın alabilecek güçteydi; bunlar özellikle traktör ve sulama pom-

* Arjantin, Brezilya, Şili ve Meksika gibi ülkelerdeki devasa mülklerin ve toprakların (*hacienda*) sahibine İspanyolca *hacendado* denmektedir.

palarını alabiliyor, "antrepolarında" ya da depolarında gübre stokları biriktirebiliyorlardı. Kullandıkları yüksek verimli tohum türleri gelecek ekim yılları için kendilerini çoğaltabiliyordu; bu tohumlar dünyanın uzak köşelerindeki tarımsal araştırma merkezlerinde geliştirilmişti. Çiftliklerinin büyüklüğüne gelince, bunlar komşularınkilerin çoğundan, Bangladeş ve Tanzanya'daki bütün çiftliklerden de çok büyüktüler, ama örneğin Brezilya'daki emsallerine göre çok daha küçüktüler.

Bangladeş'teki topraksız köylüye ait ikinci resim, birinci resimle birçok karşıtlığı sergilemektedir. Burada geçinmek, özellikle de en temel ihtiyaç olan yeterince yiyecek elde edebilmek için her gün girişilen amansız bir mücadeleye tanık oluruz. Köylü, kendi pirincini yetiştirmek için toprak, iş hayvanları ve pulluk kiralar ve ayrıca ücretle başkaları için çalışır. Birinci fotoğrafla karşılaştırıldığında, bu ortakçının yaşadığı kırsal yörenin dışındaki yerler hakkında hiçbir fikir edinemeyiz. Aynı zamanda, ücretle çalışma konusu, Kuzey Hindistan'daki büyüyen ticari tahıl çiftliklerinde, kimlerin ücretli işçililik yaptığı sorusunu aklımıza getirebilir.

Üçüncü Tanzanya fotoğrafı, cinsiyetler arası eşitsizliği çarpıcı biçimde göstermektedir (2. Bölüm'e bkz.). Daha önceki iki örnekten farklı olarak, küçük çiftçilerce uluslararası piyasalar için üretilen bir ihracat ürünüyle ilgili. Örneğimizdeki gibi, kahve üretmeye ayrılan toprağın, işgücü ve diğer kaynakların, hane halkı tüketimi için gerekli ürünlerin yetiştirilmesini nasıl etkilediğini sorabiliriz. Burada iyi bir hasadın sonunda elde edilen bir yıllık nakit gelir, büyük ihtimalle ailenin gereksinimlerini karşılamak için kullanılmayıp, erkek aile reislerince "eğlenceleri" için harcanmaktadır.

Brezilya resminde, modern dünyanın çok tanıdık tarımsal tarihiye karşılaşıyoruz; toprağın ve özellikle ormanların de-

ğişik kullanımlarına ilişkin rekabet. Bu durumda bir tarafta, yabani kauçuk ağaçlarından kauçuk toplayarak yaşamlarını kazananlar, diğer tarafta, ormanları keserek meraya dönüştürüp, büyük çaplı hayvancılık ya da daha sonra hayvan yeminde kullanılmak üzere işlenecek soya ekimi yapmak isteyenler. Aynı zamanda, toprakta sadece sahiplerinin kullanacağı özel mülkiyet isteyenlerle, toprakları ortak bir kaynak olarak görüp, kullanım hakkını belirli toplulukların ya da grupların paylaşmasını isteyenleri; kullanım için ortak haklar talep edenler arasında da, toprak mülkiyetine ilişkin çatışmaları görüyoruz. Dahası, birçok ülkede sömürgeci tarihlerinden kaynaklanan, etnik ve kültürel nedenlerle olduğu kadar güç mücadelelerine de dayanan, gruplar arası çelişkiler var.

En son fotoğraf, Ekvador'da *hacendado*'dan kiraladıkları toprakta, genç topraksız bir çiftin kendi halinde tarımla uğraşmaya çalıştığını gösteriyor. Toprak sahibi kakao ağacı dikmiş ama kakaonun fiyatı hızla düşünce çiftliğini terk etmiş; Maria'nın sözünü ettiği kriz bu durum. Burada da Tanzanya kahvesi ve Brezilya soya ve bifteği gibi bir uluslararası ihracat ürünü söz konusu ve küçük ölçekli çiftçiliğin güçlükleri hakkında bir fikir edinebiliyoruz. Maria, kocası Javier'le birlikte, başarılı olabilmek için gereken yeterli işgücünden yoksun olduklarını söylüyor. Bu da, ne tür toprakları, hangi araçlarla işledikleri sorularının doğmasına yol açıyor. Ona göre, kendi tüketimleri için ürettikleri ürünlerin bir bölümünü, üretmedikleri temel malları almak için gerekli parayı elde etmek amacıyla satmak zorundalar. Henüz gençken, Javier'in kardeşi Paco'nun izinden giderek, daha güvenli bir yaşam için, Ekvador'un Pasifik kıyısındaki büyük liman kenti Guayaquil'e taşınmaya karar verirler.

Bu beş örnek, (i) çiftçilik türleri ve toplumsal ilişkilerdeki, (ii) "girdi" olarak kullanılan ürünlerin piyasa koşullarındaki

ve işgücünün durumundaki, (iii) Güney'de, farklı insan grupları için farklı bölgelerdeki çiftçiliğin çevresel koşullarındaki olağanüstü çeşitliliği göstermektedir. Bu çeşitlilik, herhangi basit ampirik bir genellemeyi imkânsız kılmaktadır.

Bununla birlikte, bütün yöresel ve belirli ayrıntılara rağmen bu az sayıda örnek tarımsal değişimin daha geniş konularına ve dinamiklerine ilişkin bir fikir vermektedir. Dikkat çekici noktaları şöylece özetleyebiliriz:

- Kırsal kesimdeki sınıfsal ve cinsiyetçi farklılaşmalar;
- Toprağa ulaşmaktaki, işgücü arasındaki ve emeğin ürünlerinin paylaşımındaki ayrımlar;
- Mülkiyet ve geçim, zenginlik ve yoksulluk;
- Sömürgeci miras ve devletlerin faaliyetleri;
- Tarımsal gelişme yolları ve uluslararası piyasalar (teknoloji, finans ve tarım ürünleri açısından);
- Hegemonya ve eşitsizlik ilişkisi, bunları sürdürmek için Tanzanya'daki "aile içi" (cinsiyetçi) şiddetten, Brezilya'daki örgütlü sınıfsal şiddete kadar, girişilen mücadeleler ve şiddet olayları.

Geniş kapsamlı konuların ve dinamiklerin araştırılması için bu kitapta kullanılan tarımsal politik ekonomi ve daha genel olarak kapitalizmin ekonomi politiği yaklaşımı, Karl Marx'ın teorik yöntemine dayanmaktadır.

Marx'ın Politik Ekonomisi

1850'lerden 1870'lere kadar İngiltere'de yaşayan Marx (1818-1883), dünyanın ilk Sanayi Devrimi'nin getirdiği dönüşümlere tanık oldu. Büyük (ve tamamlanmamış) teorik eseri *Kapital*'de (o zaman için) en ileri sanayileşmeyi yansıtan "kapitalist üre-

tim biçiminin" temel ilişkilerini ve dinamiklerini tanımlamayı amaçladı. Marx'a göre kapitalizm, özellikle de sanayi kapitalizmi, doğası ve sonuçları bakımından "dünya çapında tarihsel" bir olaydı. Bu yeni ve gerçekten de devrimci üretim biçiminin doğuşu, hiçbir şekilde doğal ya da kaçınılmaz değildi ama bir kez ortaya çıktıktan sonra, ona özgü sömürü ve birikim, rekabet ve sürekli üretim kapasitesini geliştirme mantığı, kendini bütün dünyaya dayattı (3. Bölüm'e bkz.).

Marx'ın kapitalist üretim biçimini, Kuzeybatı Avrupa'daki sanayi kapitalizmine bakarak analiz etmesi, modern sanayileşme *öncesi* ve kendi zamanından *sonrası* için kapitalizmin tarihlerine ilişkin değişik yorumlara ve tartışmalara geniş bir alan bıraktı. Bunların arasında şu konular vardır:

- Temel olarak, sanayileşme öncesi tarım toplumlarında, kapitalizm nasıl gelişti? (3. ve 4. bölümler).
- Bir kez sanayi kapitalizmi gerçekleşip yaygınlaştıktan sonra tarımsal değişimler nasıl etkileniyor? (4.-6. bölümler).

Amacım Marx'ın kapitalist üretim biçimi teorisindeki bazı kavramları kullanarak modern dünyadaki değişik ve karmaşık tarımsal tarihleri anlamlandırabilmek. Kapitalizmin tarihsel dünya seyrinden "çok genel konuları" çıkararak bunları, "karmaşık farklılıklar" gösteren belirli tarihlerle ilişkilendirmek ve (antropolog Michael Gilsenan'ın 1982: 51, değişik bir bağlamda kullandığı formülasyonunu ödünç alarak) bir kumaş dokumak. Kapitalizmi, teoride ya da tarihleri bakımından, kendisinin de öncelikle belirttiği gibi, bilmemiz gereken her şeyi Marx'ta bulabiliriz diye bir düşünce ileri sürülmüyor. Gerçekten de teorik sistemlerle (zorunlu olarak aşırı *soyut* ve tamamlanmamıştır) bunların tarihsel ya da *somut* durumlara uygulanması arasındaki ilişkiler, büyük gerginlik ve tartışma kaynağı olmayı sür-

dürüyor. "The Method of Political Economy" notlarında Marx (1973: 101), "Somut, (…) birçok belirlenimin yoğunlaşmasıdır" der; ya da bunlara "rastgele faktörler" de diyebiliriz.

Her bölümde teorik düşüncelere ve sorulara yer verildikten sonra bazen özet genellemeler aracılığıyla bunlar tarihsel olarak örneklerle açıklanmıştır. Modern kapitalist dünyanın oluşumunun ana hatlarını belirtmek için 3.-6. bölümlerde yaptığıma benzer böylesi genellemeler, tarihsel özgünlüklerin ve çeşitliliklerin tam hakkını verememektedir. Aynı uyarı tarihsel dönemlendirme geleneği için de geçerlidir; dönemlendirmelerde genellikle yüzyıllar ya da yüzyılın bir bölümü belirtilir; bunlar değişimi tanımlamak için gereklidir ve bunlarsız tarih hakkında düşünemeyiz; ne, nasıl, niçin *ve ne zaman* değişti, sorularını soramayız. Ama aynı zamanda dönemlendirmede, süreklilik ve süreksizliklere ilişkin karmaşıklıkların anlaşılmaz hale gelme riski de vardır. Bu kitaptaki tarihsel dönemler önemli değişimleri "işaretlemeye" hizmet etmektedir. Bunlar, bir dönemden öbür döneme geçerken her zaman için, önceki döneme göre kimi kapsayıcı ve dramatik bir kopuş anlamına gelmemekle birlikte bazı tarihsel süreçler, diğerlerine göre daha radikal değişiklikleri kapsamaktadır. Sınırlamalara ilişkin bu gerekli uyarıları yaptıktan sonra, kullanılan analitik yaklaşımı sunmak ve açıklamak amacıyla kitaptaki tarihsel taslağı, okurlar kendileri sınayabilir, yani sorgulayabilir, uygulayabilir, uyarlayabilir ya da reddedebilirler.

Bu analitik yaklaşımı kavramak ve onun yararlılığını değerlendirmek ilgi çekicidir. Bu merak uyandıran soruların izini süren bir kitaptır; zaten bütün karmaşıklığı ve çelişkileriyle yaşadığımız dünyayı anlamak nasıl kolay ya da basit olabilirdi ki? Amacım, ideolojik olarak cazip bulabileceğimiz ahlaki öyküler anlatmak değil (örneğin, "küçük güzeldir"e karşı "bü-

yük çirkindir" ya da erdemli köylü aile çiftçiliğine karşı ahlaksız tarımsal şirket işletmeciliği), düşünmek için bazı aletler sağlamak.

Son olarak Marx'ın düşüncelerine, onların nasıl yorumlanacağına ve uygulanacağına dair en şiddetli anlaşmazlıklar Marksistler ya da Marx'tan etkilenmiş olanlar arasındadır. Bunların tarihini ve tartışmaları bilenler bu küçük kitapta sunduğum Marksist materyalist politik ekonominin belirli yorumlarını kuşkusuz fark edeceklerdir. Ancak, kitap daha önce herhangi bir politik ekonomi bilgisini varsaymıyor; metinde kullanılan temel terimlerin açıklamaları da yapılmıştır. Okurların bu çalışmayı geçerli, ilgi çekici ve tahrik edici bularak üstünde düşünmeleri ve kendilerinin bunların ardına düşmeleri, yazarın yegâne arzusudur.

Bölüm 2

Üretim ve Üretkenlik: Temel Kavramlar

İşgücü ve Niteliği: Üretim ve Üretkenlik

> Çalışmanın insana has bir özellik olduğunu varsayıyoruz. Örümcek, dokumacının yaptığı işe benzer şeyler yapar ve arı pek çok mimarı utandıracak ölçüde bal peteği gözlerini inşa eder. Ama en kötü mimarları, en iyi arılardan ayıran, mimarın, balmumuna inşa etmeden önce, gözleri zihninde tasarlamasıdır. Her işgücü sürecinin sonunda, başta işçinin zaten öngördüğü sonuç ortaya çıkar, dolayısıyla bu sonuç, amaç olarak zaten belirlenmiştir. İnsan yalnızca doğadaki malzemelerin biçimini değiştirmekle kalmaz, aynı zamanda bu malzemelerle kendi amacını da gerçekleştirir
>
> (Marx, 1976: 283-4).

Bu kitapta kullanılan üretimin ilk ve genel tanımı, insanın yaşam koşullarını tatmin edici hale getirmek amacıyla doğayı değiştirmek üzere uygulanan işgücü sürecidir. Marx'ın (yukarıda) ileri sürdüğü gibi, çalışmada belirli *faaliyetler* varsayılır: Amaçlar, bilgi ve becerilerle birlikte üreticilerin enerjisi. Doğal çevrede çalışırken üreticiler aynı zamanda içinde yaşadıkları ekosistemi değiştirirler; aslında onun bir parçasıdırlar.[2]

2 Bu sonuncu nokta, insan ve insanların dışında var olan öğelerin ve bunların birbiriyle ilişkisini konu alan ekoloji kavramına işaret etmektedir.

Üretimle ve insan refahının –insanın koşullarının tatmin edici hale gelmesi– can alıcı sorularıyla bağlantılı olarak *üretkenlik* kavramı vardır. Değişik üretkenlik kavramları, işleri bir biçimde yapmanın, diğerlerine göre, sonuçlarını belirtirler. Üretkenlik ölçülürken, belirli bir kaynağın, verili miktarının, ne miktarda mal ürettiği hesap edilir.

Tarımda, üretkenliğin bir ölçüsü, belirli bir birim topraktan elde edilen ürün ya da verimdir.[3]

Bir diğer üretkenlik ölçüsü işgücüyle ilgilidir: Bir kişinin tipik ya da ortalama olarak hesaplanan çalışma süresinde üretebildiği ürün miktarı. İşgücü verimliliği büyük ölçüde üreticilerin kullandığı aletlere ya da teknolojiye bağlıdır. Örneğin ABD'de traktör ve biçerdöver kullanan bir çiftçi, Hindistan'da öküzle tarlasını süren bir çiftçiden çok daha az zaman ve çaba harcayarak 1000 kg tahıl ya da eşdeğer başka bir ürün üretebilir. Buna karşılık Hindistanlı üretici, el çapası ve diğer el aletleriyle üretim yapan sahra altı Afrikalı çiftçiye göre daha az zaman ve fiziksel çaba harcar.

Böylece değişik aletler kullanan üreticilerin (ortalama olarak) belirli bir zaman süresinde ne kadar ürettiklerini tahayyül edebiliriz. Çiftçilikte bir yıl geçerli bir dönemdir çünkü hava koşullarına göre mevsimsel dalgalanmalar, her yerde temel bir faktördür. O zaman Afrikalı çiftçinin yılda bir ton, Hintli üreticinin beş ton ve Amerikalı çiftçinin iki bin ton ürettiğini bulabiliriz; Hintli çiftçinin işgücü üretkenliği beş ve Amerikalınınki iki bin tondur; Hintli çiftçinin işgücü verimliliği Afrikalınınkinin beş katı olurken, Amerikalınınki, Hintlinin dört yüz, Afrikalınınkinin iki bin katıdır. Bu dikkat çekici ra-

3 Aşağıda gösterildiği gibi, tarımsal üretkenliğin artırılma sürecinin merkezinde olan bitki ya da hayvan verimine, konuyu sadeleştirmek için girmiyorum. Tarım tarihçilerini büyük ölçüde ilgilendiren bir ürün verimi ölçümü, ekilen tohuma göre hasat edilen üründür.

kamları Fransız tarım uzmanları Marcel Mazoyer ve Laurence Roudart (2006: 11) ortaya koymuşlardır. Onlara göre, dünya tarımsal sistemlerindeki ortalama işgücü üretkenliklerindeki en düşük ve en yüksek verimlilik farkları 1950'den beri çok büyük ölçüde artmaktadır (5.-6. bölümlere bkz.).[4]

Basit örneğime dönerek şu gözlemleri yapabiliriz:

- Birincisi, işgücü üretkenliğindeki artışlar, insan kas gücü dışında diğer enerji türlerinin kullanılmasıyla bağlantılıdır: Koşum hayvanlarının enerjisi, traktör ve biçerdöver makinelerinin içten yanmalı motorlarının sağladığı enerji. Böylece diğer enerji türlerini kullanmak, üretim ve üretkenliği, el çapası örneğinde görüldüğü gibi, sadece insan vücudunun enerjisiyle sınırlamaktan kurtarır.
- İkincisi, göreceli olarak toprakta çalışanlara göre, çok daha büyük alanların ekimi mümkün hale gelir. Örneğin ABD'de bir çiftlik işçisi başına işlenen alanın, dünya ortalamasının elli katı olduğu hesaplanmıştır (Weis 2007: 83).
- Üçüncüsü, tarımsal işgücü verimliliği sadece ekim zamanı kullanılan enerji türleri meselesi değildir; toprağın verimliliğine benzer biçimde diğer "girdilerin" de kalitesini yansıtır: Kullanılan tohumlar, gübre ve sulamanın olup olmaması vb.
- Dördüncüsü, tarımsal işgücü verimliliği arttıkça, daha çok sayıda tarım dışındaki insana, daha az sayıda insan yiyecek sağlayabilir.

4 Bu uçurum, günümüzde dünya tarımsal mallar ticaretindeki paylarda yansımaktadır. Dünya toplam tarımsal üretiminin % 10'u uluslararası ticarete girmektedir. Bunun içinde ABD ve Avrupa Birliği'nin, her birinin payı % 17; Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda'nın toplam payı % 15; Brezilya, Arjantin, Şili ve Uruguay'ın toplam payı ise % 13'dür. Kısaca, dünya tarımsal ihracatının % 62'si (değer olarak), dünya nüfusundaki payları % 15, dünya tarımsal işgücündeki payları sadece % 4 olan ülkelere aittir (Weis 2007: 21).

Değişik üretkenlik kavramları ve ölçümleri birbirleriyle çelişebilir; örneğin, belirli koşullarda toprağın verimliliğinin, işgücününkine göre daha geçerli olup olmayacağı gibi. Yukarıdaki basit örnekte sahra altı Afrika'ya göre ABD'deki ortalama ürün verimleri anlamlı ölçüde yüksek olmakla birlikte bu fark, işgücü verimliliğindeki olağanüstü uçuruma göre daha azdır.

Başka bir örnek, başlangıcı 19. yüzyıla uzanan enerji hesabı yanında, yakın zamanlarda yapılmaya başlanan atmosferle ilgili hesaplamalar gibi çevresel kaygıların da üretkenlik ölçümlerine girdiğinde görülür. İşgücü sürecinin diğer ucundan başlarsak –girdi yerine, ürünü sabit tutarsak– göreli verimlilik, belirli bir enerji ya da kalori değeri olan, belirli miktar ürün üretilmesi, enerji birimi olan kalori ölçütü kullanılarak hesaplanabilir. Örneğin bu durumda, daha düşük verimlilikteki ve çok daha düşük işgücü üretkenliğiyle (dolayısıyla daha az sayıda insana besin sağlayan) çapayla tahıl ekimi gibi "düşük girdili" çiftçiliğin, "yüksek girdili" makineli tahıl üretiminden daha verimli olduğu düşünülebilir.

Ek olarak, üretimde kullanılan, yenilenemeyen kaynakların zımni maliyetlerini hesaplamak isteyebiliriz. Traktörler ve benzeri makinelerde kullanılan petrolün yol açtığı kirlilik ve başka çevresel hasarlar (toprak erozyonu ve üretkenlikteki diğer düşüşler), bunlara örnektir. Tarımda ve diğer iktisadi faaliyetlerdeki belirli tür üretim ve tüketimdeki böylesi öğelere şimdilerde "ekolojik ayak izleri" denmektedir.

Şimdiye kadar verimliliğin bir yönünün –çiftçilikte kullanılan aletler ve teknoloji– üstünde durarak diğer yönüne işaret ettim: Harcanan insan emeğinin miktarına ve niteliğine yani belirli tür işlerin gerektirdiği kapasiteye sahip olunup olunmamasına dikkati çektim. Eğer bu yetenekler tam olarak

yoksa bu, işgücü verimliliğini olumsuz yönde etkilemektedir. Örneğin eğer bir üreticinin aletleri –ister çapa kullanmak, ister öküzle çift sürmek ya da traktör sürmek olsun– etkili biçimde kullanacak becerileri yoksa ya da Afrika veya Hindistan'da çetin çiftçilik koşulları içindeki insanlar, yoksulluk nedeniyle kötü beslenme ve sağlık sorunlarıyla karşı karşıyaysalar, çabaları engellenir.

Üçüncü nokta "hammaddelerle" ilgilidir; değişik doğal çevrelerde bulunan tarımsal hammaddeler çok çeşitlilik gösterir ve bunların iyi yönetilmesi gerekir: Muhafaza edilebilirler, daha kötü duruma getirilebilirler ya da iyileştirilebilirler. Dolayısıyla verimlilik şu koşullara da bağlıdır:

- Toprağın verimliliği düşebilir, korunabilir ya da organik veya kimyasal gübrelerle ve değişik ekim yöntemleriyle iyileştirilebilir.
- Tohum türleri ve kalitesinin nasıl iyileştirilebileceği araştırılabilir.
- Suyun miktarı ve iyi yönetimi önemlidir; sulu tarımdan farklı olarak yağmur sularına bağımlı tarımda, yağış miktarındaki belirsizlikler hesaba katılmalıdır.

Üretim ve üretkenlikle ilgili şimdiye kadar işaret edilen yönler, tarımın bazı *teknik koşullarına* ilişkindi. Ama Marx'ın (1973: 86) belirttiği gibi "politik ekonomi, teknoloji değildir" ve şu ana kadar çiftçilerin faaliyetlerinin, nasıl diğer insanlarla ilişkili olduğu hakkında bir şey söylemedim. Üreticiler çalışma sürecinde, aletleri ve hammaddeleri kullanırken, ektikleri toprakları ya da hayvanları otlatırken, bunların kendilerine mi yoksa başkalarına mı ait olduğu; emekleriyle ürettikleri mahsul üstünde ne tür hak talebinde bulanabildikler gibi sorular, üretimin *sosyal koşullarına* işaret etmektedir. Bunlar, teknik

koşullar dahil, üretimin nasıl yapılacağına ilişkin insanlar arasındaki bütün ilişkileri kapsar.

İşbölümü ve İşbirliği

Örneklerimizdeki üç çiftçi tipinin kendi aletlerini yapmadıklarını varsayabiliriz. Bu durum Amerikalı çiftçi için apaçıktır; ama günümüzde Hindistan ve Afrika'daki pek çok çiftçinin de fabrika yapımı çapa ve pulluk kullandığı varsayımı gerçeğe uygundur. Demek ki, üreticiler, diğerlerinin emeğiyle üretilen değişik aletleri almak zorundadır. Bu, *sosyal işbölümünün* basit bir örneğidir; değişik mal ve hizmetleri üretenlerin faaliyetleri birbirlerini tamamlayıcı niteliktedir ve bunların ilişkisi ürünlerinin değişimiyle gerçekleşmektedir. Sosyal işbölümü karmaşıklaştıkça, daha geniş coğrafi alanlarda, daha çeşitli mal ve hizmetler elde edilebilir ve tabii bu da, etkili ulaşım ve iletişim olanaklarının olduğu varsayımına dayanır.

Eğer her üç tip çiftçinin de kendi başlarına çalıştığını varsaysaydık, o zaman kullandıkları çapa, pulluk ve traktörleri üreten fabrikalar anlamsız olacaktı. Fabrika üretimi *teknik işbölümü* gerektirir; tek bir ürünün imalatı, değişik işler yapan işçilerin emeklerinin bileşimidir. Böylece işçiler, değişik işlerde *uzmanlaşarak* çabalarını, işbirliği ve eşgüdümle birleştirirler. Bu da,

- Birbirlerinden ayrı kendi başlarına çalışan üreticiler bakımından mümkün olmayan üretim hacminin genişlemesini getirir;
- Aynı zamanda, bir traktörün üretiminde gerekli olan değişik işleri tek bir teknisyenin yapmasına göre, çok daha yüksek bir işçi verimliliği sağlar.[5]

5 Bu durum, büyük fabrikalarda "kitlesel üretim" öncesi, motorlu taşıt imalatının erken dönemine benzer.

Teknik işbölümü arttıkça, daha karmaşık bir eşgüdüm gerekli olur. Eşgüdüm de, çapa gibi basit aletler kullanan çiftçilerin bile işgücü verimliliğini yükseltir.

- Ortak tesislerin (tahıl depoları, su depoları gibi) inşasında ölçek ekonomileri (işletme büyüdükçe birim maliyetin düşmesi) mümkün olur.
- "Birbirini tamamlama etkisi" yani "bireysel emek gücünün ancak bütünsellik içinde anlamlı olabilecek sürece katılımı" (örneğin, sulama kanallarının bir bölümünün kazılması ya da ürünleri korumak için yapılan çitin bazı bölümlerinin üstlenilmesi); ve
- Zamanlama etkisi yani belirli bir kritik zamanda bitirilmesi gereken işlerde çabaların yoğunlaştırılması (yağmur mevsimi gibi) olanaklı hale gelir (von Freyhold 1979: 22-25).

Teknik işbölümü ve eşgüdümle ilgili bu örneklerdeki temel noktalar şunlardır:

- "Bütün, parçaların toplamından daha büyüktür" (Marx, bu durumu "kolektif işçi" olarak adlandırır);
- Teknik işbölümü ve bunun verimliliğe etkisi, sosyal organizasyon gerektirir;
- Tek bir üreticinin ya da işçinin yaptıkları, diğerlerinin faaliyetlerinden soyutlanarak anlaşılamaz.

Görüldüğü gibi üretimin teknik koşullarıyla, özellikle de vasıtalarla ilgili anlayışımızı genişletmekteyiz. Marx'ın "üretici güçler" terimi, yalnızca teknoloji ve teknik kültürü içermekle kalmaz; üretim, bunun nasıl yapılacağı ve yeniliklerle ilgili olarak insanların kendilerini örgütleme ve karar verme kapasitelerini de kapsar. İşte bütün bunlar, üretimin sosyal koşullarınca biçimlendirilir.

Yeniden Üretim

Görüldüğü gibi üretim sürecinde, değişik parçaların üretilmesi gerekir. Tarımda kullanılan toprak bile, her ne kadar başlangıçta doğanın bir "armağanı" ise de, insanlarla etkileşim içinde değişmektedir; örneğin verimliliği azalabilir, korunabilir ya da artırılabilir. Diğer insan faaliyetleri gibi, çiftçiliğin koşullarının sürekli üretilmesi gerekir; bu, *yeniden üretim* olarak adlandırılır. Şimdiki ve gelecekteki üreticilerin üretim araçları (toprak, aletler, tohumlar, hayvanlar), üreticilerin kendi aralarındaki ve başkalarıyla olan sosyal ilişkileri yeniden üretilir. Bir an için *gelecekteki* üretimin yeniden üretim koşullarının, *şimdi* karşılanması gerektiğini varsayalım. Belirli bir zamanda ne üretildiğini bilebiliriz; diyelim ki hasat zamanı, değişik yeniden üretimler için gerekli "kaynakların/fonların" neler olduğunu biliyoruz.

En bariz olan *tüketim fonuyla* başlıyorum. Herkesin yaşaması için yemesi gerektiğinden bu fon acil, günlük besin ihtiyacını (aynı zamanda barınma, dinlenme ve diğer temel ihtiyaçları) gösterir. Dolayısıyla hasadın bir bölümü üreticilerin, ailelerinin ve (çocuklar ve yaşlılar gibi) tarımda çalışamayan hane halkı üyelerinin tüketimi için ayrılır.

Sonra *yenileme fonuna* geliyorum. Zamanla ekim için kullanılan aletler eskir; diğer "girdiler" (ya da Marx'ın terimiyle "işgücünün araçları") daha hızla yıpranabilir; örneğin tohumların ve gübrenin, tarımsal üretimin her döngüsünde yenilenmesi gerekir. Bu nedenle şimdiki (aslında gelecekteki) üretimin bir bölümü yenilenme için ayrılır. Değişik sosyal koşullara bağlı olarak bu, çeşitli yollarla yapılabilir. Tarihin önemli bir süresi boyunca yenilenme, tarımcı hane halkının içinde gerçekleşmiştir. Hasadın belirli bir bölümü gelecek ekimin tohumu ol-

mak üzere ayrılırdı. Basit aletler ya çiftçilerce ya da bir biçimde emeklerinin karşılığı ödenen komşu uzman zanaatkârlarca yapılırdı. Gerçekten de yenilenme için gerekli değişik unsurlar, ister şimdiki hasadın bir bölümünün tohumluk olarak ayrılması, isterse tarımsal mevsimler arasında yenileme çalışmaları yapan insanları beslemek, gerekli üretim araçlarını almak ve çiftçilerin üretmediği tüketim için olsun, işgücü ve onun ürünleri için bir taleptir.

Yenileme için gereken değişik şeylerin yanı sıra bunlardan birisi özellikle önemlidir: Gelecek üretici neslinin ya da *nesilsel yenileme* denen üreticilerin üretilmesi. Bu bölümde, şimdiye kadar *cinsiyete* atıfta bulunmadım. Marx ise yukarıdaki alıntıdaki gibi eski geleneği sürdürerek "erkeği", insanlıkla eşdeğer bir terim olarak kullanmakta ve analojisindeki mimarın erkek olduğunu varsaymaktadır (gerçi onun zamanında bütün mimarlar erkekti).

Nesilsel yenilenmenin ilk ve zorunlu adımı çocuk doğurmaktır ve bu, biyolojik olarak belirlenen, tamamen kadına özgü bir yetenek olduğu için, şimdi Marx'tan farklı olarak cinsiyete dikkat çekiyorum. Bununla birlikte bu kapasitenin kullanılması, toplumsal ilişkilerce belirlenen sosyal bir deneyimdir. Yalnızca kadınların çocuk doğurabilmesi bir "doğa yasası" ise de bütün kadınların çocuk *doğurup doğurmayacağı*, *ne zaman* doğuracakları, *kaç tane* çocuk yapacakları meselesinde hiç de "doğal" bir yön olmadığı gibi, örneğin bazı kültürlerde, kadınların, erkek çocuk doğurmalarına ilişkin belirli bir baskı vardır. Bebeğin ilk döneminde meme verme dışında gene "doğal" bir yan yoktur; değişik toplumlarda ve sosyal gruplarda çocukları büyütme sorumluluğu annelerde, anneannelerde, teyzelerde, ablalarda ya da kadın hizmetçilerde olabilir. Gene benzer biçimde, şimdiki üretici nesillerin bakımı, yemek pişi-

rilmesi, evin temizliği, çamaşırların yıkanması, su ya da yakacak odun taşınması gibi görevlerin çoğunlukla kadınlar tarafından üstlenilmesinin hiçbir "doğal" tarafı ya da biyolojik bir zorunluluk yoktur. Bu *ev içi hizmetler için emek* verilmesi, diğer herhangi bir yenileme faaliyeti kadar yaşamsal önemdedir.

Ev içi çalışma, ayrıca farklı tür bir işbölümünü göstermektedir. Daha önce üretimin çeşitli birimlerinin kendi aralarındaki ve üretimin içindeki üretken faaliyetlerde, uzmanlaşmaya dayanan işbölümüne değinmiştik. Cinsiyet meselesine gelince, insanların sosyal ilişkilerin belirli yapılardaki konumlarına göre uzmanlaşma söz konusudur. Cinsiyetler arasındaki ilişkiler –kadınlarla erkekler arasındaki sosyal ilişkiler, bunları biçimlendiren ya da haklı gören ideolojiler– her ne kadar değişik toplumlar ya da toplum içinde farklı gruplar arasında çeşitlilik gösterse de, en yaygın sosyal işbölümünü oluşturur. Bunlar aynı zamanda tarihsel olarak değişirler (ki bu da, bunların doğal olarak "sabit" olmadığını göstermektedir) ve ev içi emek verilmesinin ötesine, geniş bir yelpazedeki diğer üretken ve yeniden üretim faaliyetlerine uzanırlar; özellikle de farklı tarımsal sistemlerde çok çeşitli cinsiyetçi işbölümleri görülür.

Sonra *törensel fon* gelir. Tarımsal toplumlarda, işgücünün ürünlerinin bir bölümü de, kültürlerini ve sosyal ilişkilerini var etmek ve yeniden yaratmak amacıyla yapılan faaliyetlere ayrılır (Wolf, 1966). Bu törensel faaliyetlerin bir örneği, ekime hazırlık sürecinde ve hasat zamanı yapılan festivallerdir. Diğer örnekler, "ergenlik törenleri" –doğumlar, evlilikler, yeni bir çift için ev yapımı– ve cenazelerde topluca yas tutulmasıdır.

Cinsiyetçilik ve nesiller arası farklılıkların (örneğin "ihtiyarların", gençlerin ve kadınların üstünde özel bir otoriteye sahip olması) dışında, sosyal farklılaşmaların muhtemelen az olduğu ve üyelerinin "asgari geçimlik" ihtiyaçlarının ve faaliyet-

lerinin esas olduğu bütün toplumlarda tüketim, yenileme ve törensel fonların ayrıldığı görülür. Emeğin ürünleri üstünde hak talebinde bulunan dördüncü ve sonuncu unsura –*rant fonuna*– geldiğimizde, oldukça farklı bir sosyal ilişkiler alanına gireriz.

Artı Ürün, Sömürü, Birikim

Yenileme ve tören fonları, hemen gerekli olan tüketimin üstünde bir "artı" ürün gerektirir. Bu bütün toplumlar için geçerlidir ve sırasıyla kabaca üç evrimsel kategori belirleyebiliriz. Birincisi, "asgari geçimlik" toplumların, kendilerini var olan tüketim (ve nüfus düzeylerinde) yeniden üretmeleridir. Bu, söz konusu toplumların, kendilerini "fakir" olarak algıladıkları anlamına gelmez. Gerçekten de küçük bir avcı ve toplayıcı toplumunun ya da göçebe bir toplumun her yer değiştirdiğinde geçici olarak ekim yaparak, çoğunlukla sınırlı ihtiyaçlarını, yerleşik tarıma kıyasla, daha az emek, zaman ve gayretle sağlaması mümkündür (Sahins, 1972).

Tarihçi Colin Duncan'a (1996: 13) göre, tarımın "en yararlı tanımı, belirlenen topraklarda çiftçilik yapılmasıdır"; bunun karşıtı "yer değiştirerek" yapılan göçebe tarımcılıktır. Onun gözlemine göre, diğer birçok şey gibi bu durum "daha önceki insan-doğa ilişkilerinden kesin bir kopuştur" (*ibid*). Yerleşik tarım, bitkilerin ve hayvanların evcilleştirilme sürecinde ortaya çıktı; rant kaynağı ve ikinci kategori toplumlar doğdu: Tarımsal *sınıflı toplumlarda* nüfusun hacim ve yoğunluk açısından arttığı görülür; egemen sınıflar, devlet, kentler ve kentsel kültür oluşur.

Rant fonu, çiftçilerin, tarımla uğraşmayan diğerlerine yaptıkları ödemelerdir. Diğerleri, toprak sahipleri olabilir; bunlar çiftçilerin ürününün bir bölümüne, ayni rant olarak ya da ta-

rımsal üreticileri kendileri için çalıştırarak emek rant biçiminde el koyar veya rantı para olarak alabilirler. Diğerleri, devletler de olabilir; çiftçilerden ayni ya da para olarak vergi alırlar veya üreticileri, kamu işleri için ya da askeri amaçla zorunlu görevlere çağırabilirler. Toprak sahibi de olan dini otoritelerin de vergi ya da aşar vergisi alma yetkileri vardır. Para ekonomisi geliştikçe, çiftçilerin gelecek hasatlarının değeri üstünden borç aldıkları tefeciler ya da tüccarlar da tarımsal ranta el koyanlar arasındadır.[6]

Tarımsal sınıflı toplumlarda, üretici olmayan egemen sınıfları ayakta tutmak için üreticilerin tüketim, yenileme ve törensel ihtiyaçlarının ötesinde bir "artık" ürün üretmesi gerekir. Üreticilerin kendilerini yenilemesinin ötesinde *artı emeğin sömürülme* kapasitesi, toplumsal *sömürü* ilişkilerine işaret eder.

Bu tür sınıflı tarımcı toplumlarda, egemen ya da yönetici sınıflar, kraliyet hanedanlıkları, asker ve sivil aristokratlar, dini ve sivil bürokratlar, tüccarlar ya da bu grupların değişik bileşimlerinden oluşur. Beraberlerindeki büyük bir hizmetliler, askerler, din görevlileri, kâtipler, saray ressamları, şairler ve mimarlar grubunu da kapsayan egemen sınıfların tüketimi ve yeniden üretimi, ister köleler, ister serfler, köylü üreticiler ve zanaatkârlar olsun, üreticilerin sömürüsüne dayanır. Bu tür toplumların bazıları –Asya, Kuzey Afrika, Avrupa ve Orta Amerika'nın ünlü tarımsal uygarlıkları– belirli dönemlerde topraklarını ve nüfuslarını artırmıştır. Bu gelişmeler bazen tarımsal tekniklerde, üretimin örgütlenmesinde, iletişimde (örneğin yazının keşfi), ulaşımda (suyollarıyla taşımacılık gibi), diğer üretken faaliyetlerde yapılan yeniliklerle, ticaret ve askeri güçle ilişkilendirilmiştir.

6 Bu durum, bütün yenileme ihtiyaçlarının şimdiki üretimden karşılandığı varsayımının değiştiğini gösterir. Kredi alınması, şimdiki tüketim veya yenileme gereksinimleri için gelecekteki üretimin ya da gelirin üstünde hak talebi anlamına gelir.

Böyle toplumlardaki yönetici sınıflar, iktisadi faaliyetleri düzenlemeye, artı emeği daha iyi sömürmeye çalışırken bazen de inşaat ve sulama işlerini teşvik etmişlerdir; ama el koydukları artı ürünü, toplumlarının üretken kapasitesini ve üretkenliğini geliştirmek için sistematik biçimde "tasarruf" edip yeniden yatırımlara dönüştürmemişlerdir. Daha çok rant, vergi ve haraç alma yoluyla zenginliklerin kaynağı olan toprak ve işgücüyle meşgul olmuşlar, güçlerini ordularına, şan ve şerefleri için lüks tüketime, saraylar, mabetler, kiliseler inşa ettirmeye, dinin ve sanatların patronluğuna dayandırmışlardır.

Kâr amacıyla üretim hacminin genişletilmesi ve üretkenliğin artırılması –kısaca *birikim*– için emeğin sömürülmesi, üçüncü kategori toplumun, yani kapitalizmin tanımlayıcı özelliğidir. Bu gelecek bölümün aslında kitabın geri kalanının konusudur. Daha ilerlemeden önce bu bölümdeki bazı temel fikirleri ve kavramları, politik ekonominin dört ana sorusu etrafında toparlamak istiyorum.

Politik Ekonomi: Dört Temel Soru

Üretim ve yeniden üretimin sosyal ilişkilerine dair politik ekonominin dört temel sorusu şunlardır:

1. Kim, neyin sahibidir?
2. Kim, ne yapıyor?
3. Kim, ne alıyor?
4. Kimler aldıklarıyla ne yapıyorlar?

Birinci soru, değişik "mülkiyet" rejimlerindeki sosyal ilişkilerle ilgilidir; üretim ve yeniden üretim araçları nasıl bölüşülmüştür? Burada şu noktaları hatırlamak önemli:

- Tarihin değişik dönemlerinde, değişik toplumlarda, "sahip olmak" ve "mülkiyet"in değişik anlamları olmuştur.
- *Özel olarak* sahip olma ve *özel* mülkiyete ilişkin belirli fikirler ve pratikler, kapitalist sistem altında icat edilmiş ve özellikle çiftçiliğin temeli olan *toprakla* ilgili tanımlarda kullanılmıştır.

İleride göreceğimiz gibi toprağın özel mülkiyete –*metaya*– dönüştürülmesi kapitalizmin tanımlayıcı özelliklerinden biridir.

İkinci soru, toplumsal işbölümüyle ilgilidir. Toplumsal üretim ve yeniden üretimde kimlerin neler yapacağı, sosyal ilişkilerce belirlenir. Örneğin,

- Üretim birimlerinde, belirli işleri yapan uzmanlaşmış kişiler vardır;
- Uzmanlaşma, üretim birimlerinin arasında da geçerlidir;
- Cinsiyetler arasında değişik tür ilişkiler aracılığıyla gerçekleşen toplumsal işbölümü günümüze kadar bütün toplumlarda görülür;
- İkinci kategorideki tarımsal toplumlarda (feodal lordlar ve serfler) ve kapitalizmde sınıfsal ilişkiler söz konusudur.

Üçüncü soru, "emek ürünlerinin" toplumsal bölüşümüyle ilgili olup, genellikle "gelir" dağılımı olarak adlandırılır. "Gelir dağılımı" terimi işe yarar bir kısaltma olmakla birlikte dikkatli olmalıyız –yukarıda değinilen sahip olmak ve mülkiyet kavramları gibi– geliri, yalnızca kapitalizmde kullanılan anlamıyla bireylerin ya da şirketlerin para geliri olarak düşünmemeliyiz. Kapitalizm öncesi çeşitli toplum biçimlerinde ve günümüzde kapitalist sistemdeki bazı önemli alanlarda "emek ürünleri" para geliri biçiminde değildir. Bunun bir örneği kü-

çük çiftçilerce kendi tüketimleri için üretilen yiyeceklerdir; diğer ve daha genel bir örnek, ev içi ve başka ödeme yapılmayan emek gücüdür.

Dördüncü soru, tüketim, yeniden üretim ve birikimle ilgili sosyal ilişkilere dairdir. Bunları, en baştan beri bütün tarım toplumlarında var olan tüketim, yenileme ve törensel faaliyet fonları olarak özetledim; rant ise sınıflı tarımcı toplumlarda ortaya çıkmıştır. Gene, üretken birikim amacıyla emeğin sömürülmesinin, kapitalizme özgü olduğunu belirtmiştim. "Kim, ne alıyor?" sorusu,

- Emek ürünlerinin toplumda nasıl bölüşüldüğü,
- Nasıl kullanıldığı ve
- Nasıl değişik üretim ve yeniden üretimin sosyal ilişkilerinin, toplumsal ürünün dağıtılmasını ve kullanımını belirlediğine ilişkindir.

Bu dört temel soru, hane halklarından, "toplumlara" kadar değişik mekân ve ölçeklerdeki iktisadi faaliyetlere uygulanabileceği gibi bölgesel, ulusal ve küresel iktisadi oluşumlar için de yararlı bir biçimde kullanılabilir. Bunlar, aynı zamanda değişik tarihsel aşamalardaki farklı tip toplumları anlamak için de yararlı olabilir. Bu dört soruda, zımni bir sıralama vardır: Toplumsal mülkiyet ilişkileri, toplumsal işbölümünü biçimlendirir; bu da toplumsal gelir dağılımını belirler ve sonuncu unsur da, toplumsal ürünün tüketim ve yeniden üretimdeki –kapitalizmde, birikim de dahildir– kullanımını belirler.

Bölüm 3

Kapitalizm: Kökleri ve İlk Gelişim Dönemi

Kapitalizmin Farkı Nedir?

Genelleşmiş Meta Üretimi

Kapitalizmde meta üretimi özgün biçimde sistematik ve *genelleşmiştir*. Sürekli artan çeşitlilikte mal ve hizmetler, kâr amacıyla piyasalar için meta olarak üretilirler. Kapitalistler arasındaki rekabet, yeniliklere ve üretkenlik artışlarına yol açar; "üretim güçleri" *sistematik* olarak geliştirilir (ve 5. Bölüm'de ele alacağımız üretim fazlaları yaratılır).

Birikimin Zorunlulukları

Kapitalizmin ayırt edici özelliği, *üretken sermayenin* merkezi önemidir. Üretken sermaye üretim araçlarına (toprak, aletler, makineler, hammaddeler vb.) ve bunlarla çalışmak üzere işgücüne yatırım yapar; yeni metalar, yeni değerler yaratmak ve böylece yatırımlarından kâr etmek amacıyla üretimin organizasyonunu yapar. Marx bunu şöyle ifade etmişti: Para [**M**oney] (sermaye) ya da M, daha çok parasal değeri olan ya da M* elde etmek için metalara [**C**ommodities] yatırılır (üretim araçları ve

işgücü) ya da C; böylece M-C-M* ortaya çıkar. Kârlar, daha çok üretim ve kâr için yeniden yatırılarak sürekli *birikim* döngüsüne girilir; Marx buna *sermayenin genişletilmiş yeniden üretimi* der.

Kapitalizm, işgücü ve üretim araçlarının (tabii toprağın da) meta olarak yaygınlığının var oluşuna dayanan yegâne üretim biçimidir.

Meta Olarak İşgücü

Böylece kapitalist üretim biçiminin en belirgin özelliğine geliyoruz. Kısaca 1. Bölüm'de işaret ettiğimiz gibi bu sistem, üretim araçlarının sahibi kapitalistler ile yeniden asgari geçimlik yaşamlarını üretebilmek için çalışma kapasitelerini yani işgüçlerini değiş tokuş eden emekçiler arasındaki *sosyal ilişkinin* üstüne kurulmuştur. İşgücü birinci derecede önemlidir çünkü üretimde kullanılan metalar arasında kendi değerinden daha fazlasını üreten yegâne metadır. Teorik olarak şöyle açıklanabilir:

1. Herhangi bir meta gibi işgücünün değeri, onun üretimi için gerekli emektir ve bunu ücret karşılığında değişir;
2. İşgücü, onu satın alan kapitalistin mülkiyetine geçer ve daha değerli yeni metalar üretmek üzere buyruğuna girer.

Marx, işgücüne yapılan yatırımı *değişken sermaye*, üretim araçlarına (makine, hammadde vb.) yapılan yatırımı *sabit sermaye* olarak adlandırır. Birincisi "değişkendir" çünkü yalnızca "canlı" işgücü yeni değerler yaratır. İkincisi "sabittir" çünkü üretim araçları (daha önceki üretimin sonucunda yaratılmıştır ve bir anlamda "ölü" işgücüdür) sadece var olan değerleriyle yeni yaratılan metalara katkıda bulunabilir. Değişken sermayenin değeriyle, (yukarıdaki formülde M'nin bir bölümü), bu ya-

tırımla, yaratılan metaların değeri (M*) arasındaki fark *artıdeğerdir*. Bu, kapitalist üretimde belirgin biçimde sömürülen işgücünü ve kapitalist kârın kaynağını gösterir.[7]

İşgücünün kendine özgü bir diğer özelliği, onun sahibinin beyin ve bedeninden ayrılamaz olmasıdır; böylece çalışma kapasitelerinin satıcıları olarak direnme, anlaşma ya da sömürü koşullarını alaşağı etmek için kolektif eylemlerde bu kapasitelerini birleştirebilirler.

Marx, kapitalizmde işçilerin, üretim araçlarının sahibi kapitalistlere işgüçlerini ücret karşılığında satıp satmamakta "özgür" olduklarını söyler. Tabii böyle derken, inceden inceye alay ediyordu: Kapitalizmde işçiler (örneğin kölelerden farklı olarak), yasal olarak özgürdür; ama ya işgüçlerini ücret karşılığında değiş tokuş etmemeyi "seçerlerse" ne olur? Onun dikkat çektiği nokta, daha önceki kölecilik ya da feodalizmdeki serflik gibi sınıflı toplumlarda işgücünü bağlayan yasal ve siyasal zorunlulukların yerini kapitalizmde "iktisadi güçlerin yavan zorunlulukları" almıştır; işgücünü sat ya da açlıktan öl –"seçim!" senindir.

Ve İlkel Birikim

Genelleşmiş meta üretimi, birikim ve işgücünün meta oluşu tam gelişkin olarak aniden, her yerde birden ortaya çıkmadı. Kapitalizmin kökleri ve gelişimiyle ilgili tartışılan birçok soru bu sistemin nerede, ne zaman, nasıl ve niçin doğduğuna ilişkindir. Bu tartışmalarda anahtar kavram ilkel birikimdir: Bu süreçle kapitalizm öncesi toplumlar, kapitalizme geçiş de-

7 *Artıdeğer oranı*, yeni değerin, onu üretmek için yatırım yapılan değişken sermayeye oranıdır; *kâr oranı* ise yeni değerin, yatırım yapılan değişken *ve* sabit sermayeye oranıdır.

ğişimlerini yaşamışlardır. Kapitalist üretimin toplumsal koşulları, sömürü ve birikim, kapitalizm öncesi toplumlardaki var olan imkânlarla sağlanmıştır. Bu nedenle ilkel birikim, tipik olarak "piyasa dışı" ilişkiler ve dinamiklerle ya da "ekonomi dışı baskı"larla tanımlanırken, bundan farklı olarak gelişkin kapitalizmdeki, iktisadi güçlerin piyasa kaynaklı zorunlulukları vurgulanmıştır.

Kapitalizmin Kökleri 1: İngiliz Değişim "Yolu"

Bazı bilim insanlarına göre, modern kapitalizm yalnızca geç 18. yüzyıl ve sonrasındaki sanayi devrimleriyle ortaya çıkmıştır. Kuşkusuz modern (fabrikaya dayanan) sanayileşme ve bununla birlikte gelişen her şey, temel olarak tarımsal toplumların oluşturduğu daha önceki tarihten kesin bir kırılmayı gösterir. Bazı başka bilim insanlarına göre ise önce gerçekleşen *kapitalist tarıma geçiş*, İngiltere'de daha sonraki birinci sanayi devrimini mümkün kıldı.

Bu açıklamaya göre kapitalizmin başlangıcı ve Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçiş, ilk olarak 15.-16. yüzyıllarda İngiltere'de görüldü. Toprak mülkiyeti ve köylü emeği arasındaki sınıfsal ilişkiye dayanan feodalizmde, köylülerin "artı ürününe", 2. Bölüm'de bahsedilen çeşitli rantlarla toprak sahipleri el koyardı. Köylüler geçimlerini, feodal toprak sahiplerine rant ya da vergi ödeyerek, küçük çiftliklerinden sağlar; aynı zamanda toprak sahiplerinin büyük topraklarında angarya ya da emek rant biçiminde çalışmak zorunda kalabilirlerdi. (4. Bölüm'deki tablo 4.1'e bkz).

Geç ortaçağda (14.-15. yüzyıllar), değişik feodal toplumlarda, farklı sonuçlar doğuran genel bir sosyoekonomik kriz yaşanmaktaydı. İlk kez İngiltere'de feodalizm çözülmeye baş-

layarak, kapitalist toprak mülkiyetine, tarımsal sermayeye ve topraksız işçiye dayanan yeni bir tarımsal sınıf yapısı oluştu.

Kapitalist toprak mülkiyeti, feodalizm gibi kapitalizm öncesi tarımsal sınıflı toplumlarınkinden farklıdır. Çünkü kapitalist mülkiyette toprak metaya dönüşür; sahiplerinin özel mülkiyet hakları olduğu için alınabilir, satılabilir ya da kiralanabilir. Dahası kapitalist toprak mülkiyetine sahip olanların (kapitalist çiftçiler olarak) topraklarını kendilerinin işlemesi zorunlu değildir; topraklarını kiracı çiftçilere kiralayabilirler.

Kapitalizm öncesinde de tarımda çeşitli toprak kiralama biçimleri vardı ve günümüzde Üçüncü Dünya ülkelerinin bazı bölgelerinde, özellikle Asya'da 1. Bölüm'de bahsedilen Bangladeşli ortakçı örneğinde görüldüğü gibi hâlâ yaygındır. Bu tür kiracılar genellikle küçük çiftçilerdir. Oysa İngiltere'de tarımsal kapitalizme geçilirken göze çarpan özellik, kiracı çiftçilerin yeni doğmakta olan *tarımsal sermayeyi* temsil etmesidir. Diğer bir deyişle, tarım için topraklarını *ticari amaçlarla* kiralamışlar; kâr etmek ve birikim sağlamak üzere meta üretimine yatırım yapmışlardır. Kısaca onlar üretken sermayeyi temsil ediyordu; böylece şu soru akla geliyor: Kiraladıkları çiftlikleri işletmek için gerekli işgücünü kim sağlıyordu?

Bu soru bizi tarımsal kapitalizmin üçüncü ve çok önemli bir sınıfına götürüyor: *Topraksız emekçiler*. Tabii tarım toplumlarında "topraksızlık" özellikle etkili bir gösterge. İster çiftçi topluluğunun bir üyesi olarak kullanım hakları vasıtasıyla olsun, ister şu ya da bu biçimde kiracılıkla olsun ya da yeni alanların ekime açılmasıyla olsun, eğer toprağınız veya toprağı kullanım hakkınız yoksa geçiminizi nasıl sağlayacaksınız? *Proleterleşmenin* zorunlu koşulu olan köylülerin mülksüzleş-

tirilmesiyle girilen ilkel birikim sürecinde topraksız emekçi sınıfı oluştu. İngiltere örneğinde, mülksüzleştirme mekanizması toprağın metaya dönüştürülmesi ve kapitalist kiracı çiftçilere kiralanmasıyla gerçekleşti. Toprakların metalaştırılması, köylü toplulukların hayvanlarını otlattığı, yakacak odununu topladığı, balık tuttuğu, avlandığı ve toprağı işlemesinden sağladığı asgari geçimini takviye ettiği diğer faaliyetlerini yürüttüğü ortak kullanıma açık alanların etrafının çitle çevrilerek, kapatılmasını da içermekteydi.

Marx, kapitalizmin doğuşunda genel anlamı olan belirli özellikler hakkındaki görüşlerini İngiltere'nin belirli tarihsel deneyimine dayanarak geliştirmiştir. Bu şaşırtıcı değildir çünkü o, olgunluk dönemi çalışmalarını, birinci sanayi devrimini sancılarını çeken dünyanın en ileri kapitalist ekonomisi Britanya'da yapmıştır. Ancak İngiltere'deki tarımsal değişimler, "klasik" örnek, "özel" bir durum olarak ele alınabilir *çünkü* bu, böyle "dönüşümlerin" ilkiydi. Kısaca İngiliz "yolu", ortaya çıkış mekanizmaları ya da kapitalist toprak mülkiyetine, tarımsal sermayeye ve proleterleşmiş emekçiye dayanan belirli "üçlü" sınıfsal yapısı bakımından, zorunlu olarak tarımsal dönüşümlerin genel "modelinin" olası örneğini sağlamaz. İyi bilinen birkaç tarihsel örnek de bu noktaya açıklık getirir.

Diğer Dönüşümler: Prusya ve Amerikan "Yolları"

Marx'ın incelediği dönüşümün "İngiliz yoluna" ek olarak Lenin (1870-1924), "Prusya" ve "Amerikan" yolları olarak adlandırdığı (Lenin, 1964a) örneklerin üstünde durmuştur. İlkinde kapitalizm öncesi (feodal) toprak mülkiyeti kendisini kapitalist meta üretimine ve önceki köylü işgücünü, bağımlı ücretli işçilere dönüştürmüş, başka yoksul kırsal

bölgelerden de mevsimlik tarım işçileri kullanmıştır.[8] 19. yüzyılda Almanya'nın doğusunda Polonya'dan göçmen işçi kullanımı örneğine de dayanarak Lenin, buna "Prusya yolu" demiştir.

"Amerikan yolu", başka açıdan özgündü; çünkü Avrupa'nın "Eskidünya'sı" (ve 4. Bölüm'de ele alınan sömürge Latin Amerika'nın kimi bölgeleri) gibi Kuzey ve Batı ABD'de tarımsal kapitalizm, feodalizmin dönüşümü sonucunda doğmadı. Geç 18. yüzyıldan itibaren bir zamanların bağımsız küçük çiftçilerinin, ABD'nin kuzeyinde giderek gelişen meta ilişkilerinin iktisadi zorunluluklarına maruz kalmasıyla kapitalist çiftçilik doğdu (Post, 1995). Bu tarihsel koşullarda küçük çiftçilerin arasındaki sınıfsal farklılaşma çok önemli oldu (bu konuya 1. Bölüm'de giriş yaptım, ileriki bölümlerde daha da açacağım). Lenin'e göre "Amerikan" yolu, Rusya için "Prusya" yolundan daha ilerici bir örnekti. Çünkü Prusya modeli, feodal kökenli otokratik-askeri toprak mülkiyetinin üstünde yükseliyordu; Prusya *Junker*'lerinin muadili ise Çarlık Rusya'sında da vardı.

Şimdiye kadar sözü edilen üç yol, Terence J. Byres'in (1966) ufuk açıcı çalışmasına dayanarak aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

8 Bu, Güney'in birçok kırsal bölgesinde, hatta günümüz Kuzey'inde bilinen bir modeldir: Güney Avrupa'daki Batı ve Kuzey Afrikalılar; Kuzey Avrupa'daki, Doğu ve Orta Avrupalılar; ABD'deki Latin Amerikalılar.

Tablo 3.1 Tarımsal Dönüşüm Yolları: İngiltere, Prusya, ABD

	Köylüler	Toprak Sahipleri	Üretim Biçimi	Dönüşümün Özelliği
İngiliz Yolu Yaklaşık 15.-18. yy	Serflerden kiracılara (14.-15.yy); köylülüğün farklılaşması	Feodal toprak sahipliğinden özel mülkiyete (16.-18. yy); kapatma hareketi	Kapitalist toprak mülkiyeti, kapitalist çiftçiler (kiracı çiftçiler dahil), tarımsal ücretli işçilerden oluşan "üçlü" yapı	Kapitalist tarıma ilk geçiş; özelliği, toprağın "verimini artırmaya" çalışan toprak sahiplerinin, üretim için yatırımları teşvik etmek amacıyla kira artışlarını gönüllü olarak sınırlaması → 18. yüzyılın "tarımsal devrimi"
Prusya Yolu Yaklaşık 16.-19. yy	Fransız Devrimi'nin etkisiyle 1807'de serfliğin kaldırılması	Junkerler (Prusyalı aristokratlar)	Toprak sahiplerinin malikânelerinde (Grundherrschaft) eski serfleri, bağımlı ücretli işgücüne dönüştürerek ve 1870'ten sonra ücretli göçmen işçi kullanarak ticari tarıma (Gutherrschaft) geçiş	"Feodal toprak sahibi ekonomisinin içsel değişimi" (Lenin); ya da "tepeden inme kapitalizm"; Güney ve Batı Almanya farkı: Junker sınıfının olmaması, köylüler arası farklılaşma → "tabandan gelen" kapitalist tarımın doğuşu
Amerikan Yolu 19. yy	Feodalizm yok; 17.-18. yüzyıllarda Kuzey'de bağımsız küçük çiftçiler var; 17.-19. yüzyıllarda Güney'de köle plantasyonları var	Güney'deki plantasyonlar hariç büyük toprak mülkiyeti yok	Geç 18. yüzyıldan itibaren küçük bağımsız çiftçilerin, küçük meta üreticilerine dönüşümü; 1860'lardan sonra, devlet desteğiyle özellikle Mississipi'nin batısında ticari aile işletmesi çiftçiliğinin yaygınlaşması; göreli işgücü kıtlığı ve yüksek ücretler → 1870 sonrası makineleşme	Kuzeydoğu'da ve ova yerleşimlerinde "tabandan gelen" küçük meta üretimi; 19. yüzyılda Kaliforniya'da kapitalist çiftçilik; Güney'de büyük ölçekli tarıma gecikmiş geçiş (1945 sonrası)

Diğer Dönüşümler: Doğu Asya "Yolları"

Byres (1991) aynı zamanda Tablo 3.2'de özetlediğimiz, Japonya ve (Güney) Kore'nin kapitalist sanayileşmelerinin tarıma özgün katkılarına dikkati çekmektedir. Bu örneklerde, ortak kullanıma açık toprakların etrafı çitle çevrilerek köylülerin mülksüzleştirilmesine dayanan "İngiliz yoluna" benzer bir

tarımsal kapitalizme geçiş olmamıştır. Buralarda sanayileşme için ilkel birikim, Preobrazhensky'nin (1965: 85) tanımına göre "devletin köylülere yıkıcı vergiler koyması *ve böylece elde edilen imkânların bir bölümünün sermayeye dönüştürülmesiyle*" gerçekleşmiştir (altını ben çizdim/abç).[9]

Tablo 3.2 Tarımsal Dönüşüm Yolları: Doğu Asya

	Köylüler	Toprak Sahipleri	Üretim Biçimi	Dönüşümün Özelliği
Japon Yolu Yaklaşık 19.-20.yy	Kiracılık çok önemli ve 1860'lar-1940 arasında artıyor	Çoğu topraklarının başında ve verimliliği artırmaya çalışıyor	1945 sonrası toprak reformuna kadar yerel sanayi ve zanaatlarla ilişkili kiracı çiftçilik → topraklarının sahibi olan çiftçiler	Köylülerin mülksüzleştirilmesi yerine vergileme yoluyla ilkel birikim; devletin kritik rolü
Güney Kore Yolu -Japon Sömürgecilik Dönemi 20. Yüzyılın İlk Yarısı	Japonya'daki gibi kiracılık çok önemli	Japon sömürgeciler ve yerliler	İşgücü yoğun köylü çiftliklerinden ağır rantlar ve vergiler alınıyor	Bu dönemde dönüşüm yok ama pirinç ve şeker üretiminin artırılıp Japonya'ya ihracı için sömürgeci yönetimin sulama gibi bazı yatırımları var
-1950'ler ve 1960'lar Toprak Reformları	Toprak sahibi çiftçiler	Toprak sahibi çiftçiler	İşgücü yoğun aile çiftlikleri	Köylülerin ağır vergilendirilmesine dayanan devlet öncülüğünde, sanayileşme için ilkel birikim

Değişimin farklı "yollarının" örnekleri, tarihsel çeşitliliği ve karmaşıklığı göstermekte, incelemeleri ilgi çekici kılmaktadır. Örneğin, Doğu Asya örneğinde köylü tarımının "artıdeğerinin" bir bölümü kapitalist sanayileşmeye katkı için kullanılırken, İngiliz, Prusya ve Amerikan "yollarında" görüldüğü

9 Tabii bütün tarihsel süreçlerde olduğu gibi hikâye daha karmaşıktır. 19. ve erken 20. yüzyıllarda Japon çiftçiler, bir yandan ağır vergiler altında ezilirken, diğer taraftan da toprak sahipleri ve devlet tarafından teşvik edildikleri için pirincin verimliliğini önemli ölçüde artırmış ve tarımsal malzemeler kullanan yerel sanayilere bir dizi dinamizm getirmişlerdir (Francks, 2006).

gibi tarımsal kapitalizme geçiş *olmamıştır*. Bu deneyimler daha kapsamlı sorulara yol açmaktadır:

- Kapitalizmin gelişmesi (her zaman) önce (İngiliz örneği gibi) tarımsal kapitalizme geçişi gerektirir mi?
- Kapitalizmin gelişmesiyle tarımsal değişim süreci arasında (i) değişimin itici güçleri ve (ii) bu değişimlerin gerçekleştiği topraklardaki üretim biçimleri açılarından bir dizi olası bağlantı olabilir mi?
- Kapitalizmin gelişimi teorik ve pratik olarak (i) yukarıda özetlendiği gibi değişik "ulusal" (İngiltere, Prusya, ABD, Japonya, Kore) yollarla mı ya da (ii) kökenleri değişik zamanlarda ve yerlerde olan oluşumların etkileriyle ve daha sonra kapitalizmin bir "dünya sistemi" olarak gelişimiyle mi daha iyi anlaşılır?

Şimdi bu ve benzeri sorulara değişik cevaplar veren yaklaşımların özetini, özellikle tarımsal kapitalizme belirli "ulusal" geçiş yollarını araştıran yaklaşım açısından ele alacağım.

Kapitalizmin Kökleri 2: "Ticari Kapitalizmin" Uzun Yürüyüşü

Kapitalizmin kökleri ve gelişimine ilişkin bu farklı yaklaşım, 12. yüzyıldan, bazı bilim insanlarına göre de 15. yüzyıldan itibaren modern sanayileşme öncesi uzun "ticari kapitalizm" tarihlerini merkeze alır. Açıkça Marksist terimlerle geliştirilen bu yaklaşım, Jairus Banaji (2010) ve farklı üslupla, finansal birikim döngülerine ve devlet oluşumuna daha fazla, sınıf ilişkilerine ve emeğe daha az vurgu yapan Giovanni Arrighi'nin çalışmalarında (1994) görülür. Jason Moore'un iddialı projesi (Moore, 2003, 2010a, 2010b), kapitalist gelişimin

bu uzun tarihini, birikim biçimleri, bunların yaygın bir coğrafyadaki "meta sınırları" (çiftçilikte, ormancılıkta, madencilikte, enerjide) ve ekolojik değişim arasındaki bağlantılar açısından açıklamayı amaçlamaktadır.

Ticari Kapitalizmdeki Sermaye

Ticari kapitalizmin uzun tarihindeki en önemli aktörler, topraklarında belirli ürünlerde meta üretimini örgütleyen aristokrat (daha sonra sömürgeci) toprak sahipleri (Banaji, 1997), zanaatkârlara ve diğer imalatçılara kredi ve malzeme sağlayan tüccarlar (Banaji, 2007), madencilik ve ormancılık gibi doğal kaynakları işleme faaliyetlerindeki sermaye (Moore, 2003, 2010a) ve Arrighi'nin (1994, aynı zamanda Banaji, 2007) vurguladığı, bütün bu gelişmeleri doğrudan ya da dolaylı olarak finanse eden sınıftır. İddiaya göre bunların hepsi gerçek kapitalistlerdi: Kâr amacıyla emekçiyi sömürüyor; üretimi artırmak için yatırım yapıyor ve genellikle üretkenliği artırıyor; meta üretimi ve bunların pazarı için yeni tesisler kuruyor ve finansman sağlıyorlardı.[10] Bütün bu gelişmeler, modern sanayi sermayesinin doğuşundan önce ya da birçok durumda İngiliz "yolu" dönüşümünün ortaya çıkardığı yeni tür tarımsal sermayeden önce ya da bundan bağımsız gerçekleşiyor.

Ve Emekçi

Kâr peşinde koşarken üretim hacmini genişletme ihtiyacıyla emekçinin sömürülmesi, sermayenin değişik biçimleri için yararlı bir özet tanıma kaynaklık edebilir. Tarihsel olarak sermayenin emekçiyi çeşitli biçimlerde sömürmesine uygulanabilecek benzer özlü bir tanım var mı? Marx'ın kullandığı terimle

10 Moore (2010), 1450'den sonraki yüzyılda gümüş madenciliği, şeker üretimi, ormancılık, demir üretimi ve gemi yapımında üretken güçlerin önemli ölçüde geliştiğini öne sürmektedir. Bu listenin tahıl üretimini içermediğine dikkat edelim.

emekçiyi "bütünüyle egemenliği altına alan" dolayısıyla sömürüye yol açan nedir?

Bu soruya verilen standart cevaba daha önce değinmiştim: İşgüçlerinden ya da çalışma kapasitelerinden başka hiçbir şeyi olmayanlar (proleterler), asgari geçimleri (yeniden üretme araçları) için, bu yeteneklerini ücret karşılığı satmak zorundadır. Ama kapitalizme geçişlerde küçük çiftçiler, topraklarını (ve diğer üretim araçlarını) zorunlu olarak kaybetmeden de, meta ilişkileri ve piyasalar dışında, kendilerini yeniden üretme kapasitelerini yitirebilirler. Gerçekten de Robert Brenner'in (2001) deyimiyle "*asgari geçimin metalaşması*", genellikle "proleterleşme" kavramlarının dayandığı doğrudan mülksüzleşmeye göre, emekçinin bütünüyle sermayenin egemenliği altına girmesine daha kapsamlı bir temel sağlayabilir. Aslında "özgür" ücretli işçilik koşulları, geçimin metalaşmasının, en "ilerisi" olsa da, yalnızca bir biçimini göstermektedir.

Nasıl "ticari kapitalizm" ile ilgili olarak, genellikle Marx'la ilişkilendirilen, sanayi kapitalizmi bağlamında onun kuramlaştırdığı "kapitalist üretim biçimine" göre, daha geniş ve esnek "sermaye" ve "kapitalist" kavramları kullanılabiliyorsa, aynı şey emekçi sınıflar kavramı için de yapılabilir. Banaji'nin savının özü, değişik tarihsel koşullarda, plantasyonlarda köle emeği kullanılarak yapılan meta üretimi dahil, sermayenin, emeği çok çeşitli toplumsal düzenlemelerle sömürebildiğidir. Yazar, aynı zamanda geç Romalılar Mısır'ı döneminden sömürge Meksika ve Peru'ya, bağımsız Latin Amerika *hacienda*'larından Güney Afrika'daki (Avrupalı) yerleşimcilerin çiftliklerine ve sömürge Kenya'ya kadar ticari amaçla kullanılan büyük topraklardaki işgücü rejimleri ve süreçlerine ilişkin bilgi verici karşılaştırmalar yapmaktadır (Banaji, 1997). Dahası, bu karşılaştırmalar "topraksız emekçi", "kiracı çiftçi" ve "küçük köylü" gibi kate-

gorilerin sosyal gerçeklik karşısında ne kadar değişken ve belirsiz olduğunu göstermektedir; çünkü aynı insanlar farklı zamanlarda bu konumlar arasında gidip gelmekte ya da aynı zamanda bu kategorilerin içinde yer almaktadır. "Özgür" ve "özgür olmayan" emek arasındaki varsayılan sınırlar da benzer biçimde değişken ve muğlaktır. Yukarıda açıklanan "özgür", proleter ücretli emekçi, kapitalizmde en "ileri" işgücü biçimi olmayı hâlâ sürdürmekte ve kapitalizm geliştikçe göreli ağırlığı artmaktadır ama bu, sermayece sömürülen yegâne işgücü türü olmadığı için, kapitalizmin köklerinin ve gelişiminin özgün bir tanımlayıcı özelliği olamaz.

Değişim "Yolları" ve "Tarihsel Dünya" Kapitalizmi

En son olarak "ticari kapitalizmin" uzun tarihine odaklananların savı, tam da köklerin "tarihsel dünya" kapitalizminde yattığı ve bunun zorunlu olarak uluslararası ticaret ve finans düzenlerinden evrildiğidir. Bunun iyi bir örneği Arrighi'nin dünya kapitalist sisteminde birbirini izleyen dört "birikim rejimi"dir (Arrigh ve Moore, 2001): Ceneviz-İber (15.- erken17. yüzyıl), Hollanda (geç 16.-18. yüzyıl), Britanya (18. yüzyıl ortası-erken 20. yüzyıl) ve Amerikan (geç 19. yüzyıl- hegemonya ya da egemenliğinin 20. yüzyılın sonundan itibaren zayıflaması ?). Bu bakış açısına göre, İngiltere'de ilk tarımsal kapitalizme geçiş, dünya kapitalizminde Hollanda egemenliği sırasında gerçekleşirken, Britanya öncü sanayi devrimi sayesinde hegemonyacı oldu.[11]

11 Hollanda'nın ilk tarımsal kapitalizme geçiş ve erken kapitalist sanayileşme açısından İngiltere'yi yakından izlediğini –tabii değişik "yollarla"– belirtelim. Arrighi'nin modeli, kapitalizmin küresel gelişiminde, iktisadi güç merkezlerinin Güney'den Kuzey Avrupa'ya ve Akdeniz'den Atlantik yönelimli ticaret ve finans merkezlerine doğru değiştiğine işaret etmektedir.

Teori ve Tarih: Karmaşıklıklar

Buradaki tartışma, iki zıt tarımsal kapitalizm kavramını açığa çıkarmaktadır. Bir görüş, orijinal İngiliz "yolunun"; kapitalist toprak mülkiyetinin ve tarımsal sermayenin, topraksız (proleter) ücretli işçi kullanan sınıfsal yapısından genellemeye giderek, bunun tarımsal kapitalizmin özgün tanımlayıcı özelliği olduğunu öne sürmektedir. Banaji tarafından dile getirilen diğer görüş, tek bir örnek ya da "saf" tarımsal kapitalizm olmadığıdır; ona göre, "tarımsal kapitalizmi (…) iş olarak çiftçilik yapan tarımsal sınıfların mülksüzleşmesi ve işgücünün denetimi" olarak tanımlamak daha iyidir (2002: 115). Yazara göre mülksüzleşmenin pek çok somut biçimi olduğu gibi değişik tarihsel koşullarda sermayenin işgücünü denetiminin de birçok yolu vardır: İşgücünün değişik denetim yolları, değişik birikim yörüngeleriyle bağlantılıdır.

İki yaklaşımın ayrıldığı bir diğer tartışmalı konu, Marx'ın kuramlaştırdığı (sanayi) "kapitalist üretim biçimi"nin temelde *geriye dönük olarak* tarım toplumlarındaki kapitalizmin köklerini ve gelişimini anlamak için kullanılıp kullanılamayacağına ilişkindir. Örneğin,

1. Marx'ın *Kapital*'de belirttiği sanayi ve tüccar sermayesi, üretime ve metaların dolaşımına yatırılan sermaye ayrımına dayanan görüşü ne ölçüde katı biçimde sanayileşme *öncesi* "ticari kapitalizm" tarihlerine uygulanabilir?
2. Artıdeğerin (sömürünün) ve kapitalist kârın temeli olan işgücü ne ölçüde ve katı biçimde "özgür" ücretli işçilerle (proletarya) sınırlanmalıdır?
3. Tarihsel olarak belirli biçimlerdeki çok çeşitli sermaye ve işçi kategorilerinin hangilerinin "kapitalist" olduğuna nasıl karar vereceğiz? Bunlar kapitalizmin köklerinin ve ge-

lişiminin ayrılmaz parçaları mıdır, değil midir? Eğer değillerse, bunlar anlamlı bir biçimde "pre-kapitalist" olarak nitelendirilebilirler mi? Bunlar, ilkel birikimin bir parçası mı? Alternatif olarak, değişik yerlerde ve zamanlarda bunlar, kapitalizmin "ileri" bir biçimini temsil ediyor olamazlar mı?

4. Acaba kapitalist sistemin içinde belirli sektörlerde ve dallarda sermeye ve emeğin daha az "gelişkin" biçimleri, belirli yerlerde ve zamanlarda, küresel kapitalizmin olağanüstü eşitsiz gelişiminin ayrılmaz bir parçası olarak, daha "gelişkin" biçimleriyle bağlantılı mıdır?

Yukarıdaki soruların ilk ikisine değindim. Üçüncü ve dördüncü sorular, özellikle kapitalizmin köklerine ilişkin düşünce ve tartışmalardan kapitalist dünya ekonomisinin oluşumuna ve işleyişine doğru bir kayışı göstermektedir. Bu sonuncular bakımından 16.-20. yüzyıllardaki Avrupa sömürgeciliğinin değişik aşamaları, bunların arkasındaki dinamikler, aldıkları biçimler, yol açtıkları tarımsal değişimler ve sonuçları çok önemlidir (bkz. 4. Bölüm). Dünya dinamiklerinin tarihsel biçimlenişiyle ilgili yorumların, bazı önemli açılardan, kapitalizmin köklerine dair alternatif yaklaşımlarca etkilendiğini göreceğiz.

Bölüm 4

Sömürgecilik ve Kapitalizm

Bir dünya sistemi olarak kapitalizmin, modern dünyanın değişik bölgelerinde ne zaman ve nasıl geliştiğine ilişkin tarihçeler değişik ve karmaşıktır. Bu bölümde modern dünyanın oluşumunun sadece en önemli öğeler bakımından bir taslağını verebilirim: Bu, Latin Amerika, Asya ve Afrika'ya değişik zamanlarda dayatılan sömürgeciliğin değişik türleri ve bunların bazı sonuçları olacaktır.

Sömürgeciliğin Evreleri

Feodalizm ve Ticari Kapitalizm (16. yüzyıl)

Sömürgecilik yoluyla "Avrupa'nın genişlemesi"ne ilişkin motivasyon, bunun aldığı biçimler ve giderek artan yoğunluğu, ilkin feodalizmin krizi ve ticari kapitalizmin gelişimiyle bağlantılıydı (3. Bölüm). 16. yüzyılda sistematik sömürge yönetimleri, yalnızca Karayipler ve İspanyol fethi sonrasındaki yıkıcı demografik ve ekolojik sonuçların görüldüğü Latin Amerika'nın bazı bölgelerinde kuruldu. Hazine arayışları önce Avrupa'dan Batı'ya, Batı Hint Adaları'na doğru bir yol keşfetmeyi teşvik etti; böylece Peru'nun, daha sonra Meksika'nın büyük gümüş madenlerinin işlenmesinin yolu açıldı; yerli halk

kitlesel olarak ve çoğunlukla zorla bu madenlerde çalıştırıldı. İspanya'nın ve Brezilya'yı sömürgeleştiren Portekiz'in ekonomileri ve denizaşırı ticareti, tarımsal ve daha sonra sanayi kapitalizmine doğru gelişen Kuzeybatı Avrupa'nın İngiltere ve özellikle Hollanda gibi küçük ülkelerinin giderek artan rekabetiyle karşılaştı (3. Bölüm).

Tüccarlar, Köleler ve Plantasyonlar (17.-18. yüzyıllar)

17. yüzyıl boyunca Kuzey Amerika'daki İngiliz çıkarlarını temsilen İngiltere ve Hollanda'nın Karayipler'deki faaliyetleri sonucunda sömürgeci yeni yerleşim biçimleri oluştu, üretim ve ticaret gelişti. Örneğin, İngiliz Kuzey Amerika'sındaki Virginia kolonisinde ilk kez Avrupa'dan çıraklık sözleşmesiyle getirilen bağımlı işgücüyle, daha sonra Afrika'dan getirilen kölelere dayanan bir plantasyon ekonomisi kuruldu. Amerikan kolonilerinden gelen tütün ve pamuk, Karayip Adaları'ndan gelen şeker, Britanya ekonomisi ve özellikle doğmakta olan imalatçılar sınıfı açısından, Asya ticaretinden gelen lüks baharat ve ipekli kumaşlardan daha önemli olacaktı.

Kısaca Kuzey Amerika ve Karayipler'in İngilizlerce sömürgeleştirilmesi, yeni tip bir uluslararası ticarete yol açtı: (a) Avrupa'da işlenmek üzere, hammaddelerin sistematik ve büyük çaplı üretimine başlandı; (b) plantasyon üretiminde, Afrika'nın köleleştirilen işgücü kullanıldı; (c) sömürgelerde, Avrupa mallarının satılacağı piyasalar geliştirildi. Afrika köle ticaretinin ilk büyük varış yeri Brezilya kıyılarındaki şeker plantasyonlarıydı. Bu sırada Hollanda, ülke tüccarlarının ve şeker işleme tesislerinin talebini karşılamak üzere Karayip Adaları'nda köleciliğe dayanan üretimin yaygınlaşmasında başlıca rolü oynarken İngilizler şimdi ABD'nin güneyindeki bölgelerde köle plantasyon sistemini geliştiriyordu.

Sömürgecilikte bu önemli aşamalar ve bunlarla Avrupa'daki birikim yolları arasındaki bağlantılara rağmen 17. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa uluslararası ticaretinde ve denizaşırı tüccar şirketlerinin servetlerinde göreli bir düşüş yaşanmaktaydı. Bu, donanmaların katıldığı yeni tür ticari savaşların da dahil olduğu Avrupa'daki çalkantılı olaylarla ilgiliydi.

18. yüzyılda Avrupa yayılmacılığının yeniden yoğun biçimde arttığı görülür. Batı Afrika-Atlantik köle ticareti arttı. Avrupalı maceracılar ve tüccarlar, Afrika sahillerinde ve Asya'da ticari üstünlük peşinde koşarken keşiflerini ve yağmalarını artırdılar. Bu faaliyetlerle 16. yüzyılda başlamış olan yayılma biçimleri sürdürüldü ve geliştirildi. Hem Avrupalıların kendi aralarında, hem de onlarla egemenlikleri altına almaya çalıştıkları halklar arasında silahlı çatışmalar süregeldi. Hindistan ve Kanada'nın kontrolü için yapılan savaşlarda İngilizler, Fransızları yenilgiye uğrattı; bu durumlar 18. yüzyılın ortasında Avrupa'da sömürgeciliğin ve bununla ilgili mücadelelerin ne kadar yaygın olduğunu göstermektedir.

Özetle, 17.-18. yüzyıllarda "Avrupa'nın genişlemesi" yoğunluk kazandı ve belirgin bir uluslararası işbölümü oluştu. Sömürgecilik, Latin Amerika'da İspanyol ve Portekiz hükümdarlıkları dışında, çoğunlukla devletlerden ziyade tüccar şirketlerince yürütüldü. Tabii Avrupa devletleri –İngiliz ve Hollanda Doğu Hindistan şirketleri gibi– tüccarları siyasi, diplomatik, askeri ve hepsinden önemlisi donanma güçleriyle desteklediler.

Sanayi Kapitalizmi ve Modern Emperyalizm (19.-20. yüzyıllar)

Sanayileşme 19. yüzyılda kapitalist dünya ekonomisini biçimlendirdi; dönüm noktası 1870'ler sonrası ve "ikinci sana-

yi devriminin" başlamasıydı (5. Bölüm'e bkz.). Tropik tarımsal malların ve sömürge madenlerinin işlenmesi ve imalatı için sürekli bir talep yaratıldı. 1870'lerde,

1. Sömürgelerdeki doğal maddeleri işleme sektörlerine (plantasyon, köylü tarımı ve madencilik) yatırımlar arttı ve dünya piyasalarıyla ulaşım (demiryolları, gemicilik) bağlantıları kuruldu;
2. Son büyük sömürgecilik dalgası (sahra altı Afrika, Güneydoğu ve Batı Asya) tüccar şirketleri yerine Avrupa devletlerince gerçekleştirildi;
3. İmparatorluğun koruduğu Britanya sanayisi, hızla sanayileşen Almanya, ABD ve gelişmekte olan ilk Batı dışı sanayi gücü Japonya'nın rekabetiyle karşı karşıya kaldı.

Afrika, son büyük sömürgeci yayılımın hızı bakımından bir örnektir. 1876'da Avrupalı güçler, önce Akdeniz'e komşu kuzey bölgelerde ve daha sonra Güney Afrika olmak üzere Afrika'nın yaklaşık % 10'unda egemendiler. 1900'e gelindiğinde kıtanın % 90'ını egemenlikleri altına almışlardı. 1884-5 Berlin Konferansı'yla resmileşen "Afrika'nın kapışılması", dünya ekonomisinin, sanayi kapitalizminin ilk büyük iktisadi büyümesinin ardından gelen geç 19. yüzyıl Avrupa büyük depresyonu (1873-1896) ve bunu izleyen 1896-1914 "altın çağ" döneminde gerçekleşti.

Lenin (1964b), geç 19. yüzyıl büyük depresyonunu, kapitalizmin önceki "rekabetçi" aşamasından, tekelci kapitalizm ya da emperyalizm olarak adlandırdığı aşamaya geçişte kritik bir dönüm noktası olarak değerlendirir; bu aşamanın özelliği, sermayenin bankalarla bağlantılı büyük sanayi şirketlerinde yoğunlaşmasıdır. "Tekel" sözcüğü rekabetin sona erdiği anlamına gelmiyor ancak 1914'te I. Dünya Savaşı'nın yolunu açan

çok aşırı ve tehlikeli bir biçim aldığına işaret ediyor; bu savaş Lenin'i, emperyalizm teorisini geliştirmeye teşvik etti.

Lenin'e göre, önceki sömürgecilik dalgalarından farklı olarak, geç 19. yüzyıldaki Avrupa yayılmacılığının amacı, iki nedenle, sermaye *ihracı* için yeni kanallar bulmak gereksinimiydi. Birincisi, sanayi kapitalizminin giderek artan hammadde kaynaklarına ulaşma ve ürettikleri mamul maddelere daha geniş pazarlar bulma uğraşı, dinamik ve sürekli artan bir birikim sürecinde gerçekleşiyordu. İkincisi, Avrupa'da yoğun rekabet kâr hadlerini (kârlılığı) düşürürken, denizaşırı yatırım fırsatlarının aranmasıydı.

Lenin'in emperyalizm teorisi –analitik, ampirik ve tabii ideolojik olmak üzere– çeşitli açılardan eleştirilmiştir. Bir eleştiriye göre, onun tipik olarak Avrupa ülkeleri açısından emperyalizmi tanımladığı iki unsura bakıldığında bu ülkelerde kapitalist gelişim çok değişik yollarla gerçekleşmişti ve sömürge varlıkları çok değişik boyutlardaydı. Sermaye ihracına örnek gösterilen ülkelerden biri olan Britanya en büyük sömürge imparatorluğuna sahipti ama denizaşırı yatırımları genellikle, Asya ve Afrika'daki sömürgelerinden çok, Avrupalı yerleşimcilerin olduğu Amerika'ya yapılıyordu. Dev sanayi şirketlerinin ve bankaların birleşmesine ve sermaye temerküzüne örnek gösterilen diğer ülke Almanya idi. Lenin'in, (Hilferding'i izleyerek, 1981) "finans kapital"e örnek verdiği Almanya'nın ise çok az sömürgesi vardı. Lenin eleştirilerinden bir diğeri, onun tanımladığı süreçleri abarttığı, bunun erken 20. yüzyıla göre, günümüz "küreselleşmesinde" daha açık görülebileceğiydi.[12]

Lenin, Avrupa'nın geç 19. yüzyıldaki iktisadi çöküşüyle, modern emperyalizm ve son büyük dalga kapitalist sömürgecili-

12 Günümüzde tarihçiler, sıklıkla 1914 öncesi on yılları, küreselleşmenin birinci "altın çağı" olarak adlandırmaktadırlar.

ği ilişkilendirmiştir. Ama onun emperyalizm teorisine gösterilen ilgi kısmen, onun analizi anlamında da, sömürgelere dayanmaz. Bunu, 1916 dünyasında, (çoğunlukla Avrupalı göçmelerin yerleştiği) siyasi olarak bağımsız bir ülke olan Arjantin'le ilgili olarak göstermiştir. Arjantin'i, Britanya sermayesinin "yarı sömürgesi" olarak nitelerken, Britanya'ya bir tür bağımlı ülke olan Portekiz'i, aynı zamanda, (emperyal gücün mücevheri eski sömürgesi Brezilya'yı kaybettikten sonra) Afrika ve Asya'da ikinci ligde oynayan bir sömürgeci güç olarak değerlendirir.

Emperyalizm, modern kapitalizminin uluslararası biçiminin ayırt edici bir özelliği olduğu için anlamı, alışageldik biçimde siyasi bir varlık olan adlandırılan "imparatorluk"tan farklıdır. Britanya (sömürge) İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu gibi Batı'nın, Güney'in ve Doğu Asya'nın büyük tarihsel imparatorluklarından sadece birisidir. Lenin kesinlikle, modern emperyalizmin, sömürgeciliğin sona ermesinden sonra da yaşacağını düşünüyordu. Dahası, emperyalizmin, tam gelişkin kapitalist dünya ekonomisi olarak, ancak Asya ve Afrika'nın sömürgecilikten tam bağımsızlığını kazandığı zaman, tamamlanabileceğini ileri sürmek de mümkün. Böylece uluslararası ve ulusal düzlemlerde, "iktisadi güçlerin yavan zorunluluklarının" yolu açılarak bunlar, sömürge yönetiminin siyasi ve yasal baskılarının yerini alır (Wood, 2003).

Sömürge imparatorluklarının sona ermesinden sonraki döneme ilişkin 5. ve 6. bölümlerde daha fazla açıklama yapacağım. Şimdi kısaca kapitalizme ve sömürgeciliğe bu genel bakışı, buna maruz kalan tarımcı toplumlardaki insanların hayatı üstündeki etkilerini, özellikle emek ve toprak açısından, ayrıntılandırmak istiyorum.

Sömürgecilik ve Tarımsal Değişim

Yukarıda değinildiği gibi sömürgecilik projesi –değişik yerlerde, zamanlarda, dürtüleri ve biçimleriyle– sömürgelerin "kendi masraflarını çıkarmasına" ve sömürgeci güçlere (ya da egemen sınıflarına) kâr bırakmasına dayanıyordu. Bunun anlamı, tarımsal toplumlarda sömürge tebaanın kontrolü ve emeğin yeniden örgütlenmesinin gerektiğiydi. Bunun için de bazen yok ederek, bazen de düzenleyerek, onların kurumlarına ve toprak dağıtım pratiklerine müdahale edilmeliydi. Aslında sömürge ekonomilerinin düzenlenmesi, sömürge öncesi geçimlik köylülük ve (sınıflı tarım toplumlarında) rant biçimlerinden kopuşu gerektiriyordu. Burada sadece sömürgeci güçlerin, değişik zamanlarda ve yerlerde karşılaştıkları değişik tarımsal ilişkilerin yeniden yapılandırılmasında kullandıkları bazı yolların ve bunların amaçlanan ya da amaçlanmayan etkilerinin üstünde durabilirim.

Latin Amerika ve Karayip Adaları

Sömürgeci tarımsal değişimin en erken tarihi, Karayip Adaları'nda, Latin Amerika'da ve Kuzey Amerika'dadır: Doğmakta olan kapitalist dünya ekonomisi için köle emeği kullanılan bu bölgelerdeki Portekiz Brezilya'sında ve daha sonra İngiliz ve Fransız Karayip Adaları'nda şeker, İngiliz Kuzey Amerika'sında pamuk ve tütün, plantasyonlarda üretilir. Sömürgeci fetihler sırasında Yenidünya'nın seyrek nüfuslu bu plantasyon bölgelerinde çoğunlukla "asgari geçimlik" üretim yapan topluluklar yaşamaktaydı. Yerli halkın zorla mülksüzleştirilerek toprakların ele geçirilmesi pek de güç olmadı ve sömürgeciler işgücü arzı "problemini" köle ithal ederek çözdüler. Kölecilik en sonundan 1833'te Britanya İmparatorluğu'nda

kaldırıldı; 1865, 1888 ve 1889'a kadar sırasıyla ABD, Brezilya ve Küba'da sürdü.

İspanyol Amerika'sının büyük bölümünde, geç 17. yüzyıldan başlayarak *hacienda* ya da malikâne toprakları denen başka bir toprak mülkiyeti biçimi, kırsal iktisadi yaşamda –ve sosyal, siyasal ve kültürel yaşamın çoğunda– egemendi. *Hacienda* oluşumu, İspanyol sömürgecilerin aşina olduğu feodal kurum ve pratikler örneğinin uyarlanmış biçimiydi. Orijinali İspanya hükümdarlığının, askeri hizmet karşılığı verdiği toprağın kullanım hakkı gibi yerleşimcilere da toprağın kullanım (*mercedes de tierras)*; yerli toplulukları mal ya da işgücü hizmeti olarak (*encomienda*) vergileme hakkı veriliyordu. *Hacienda*'da emek ve toprağın birleşimi, Avrupa feodalizminin malikâne sistemine çok benzer bir yapı doğurdu. Aşağıdaki tabloda (Kay, 1974'e dayanarak hazırlandı) görülebileceği üzere tarım iki biçimde örgütlendi.

Tablo 4.1 İki Tip Hacienda

Toprak Kullanımı	Emek Rejimi	Artıdeğeri Alış Biçimi
Çok-çiftlikli malikâne (Temel olarak köylü çiftlikleri)	Kendilerine tahsis edilen topraklarda köylü üretim ve işgücü sürecinin denetimi	Üründen ayni ve para rantı alınması
Toprak sahibinin malikânesi (Toprak sahibinin çiftliği ve "asgari geçimlik" köylü toprakları ya da minifundia)	Köylüler büyük ölçüde toprak sahibinin geniş çiftliğinde çalışırken, geçimlik topraklarını da ekerler	Emek rant (=toprak sahibinin çiftliğinde çalışmaya ödeme yapılmaz=angarya)

Kırsal işgücünün sağlanması ve denetimi, yerli çiftçilerin topraklarına el konularak, onların geçim imkânının ortadan kaldırılmasıyla mümkün olur. *Hacienda* sisteminin, değişik biçimlerde ve zamanlarda genişlemesi, birkaç unsuru yansıtır.

Bu sistemin oluşumunda ve yaygınlaşmasında, özellikle nüfusun yoğun olduğu ve güçlü köylü toplumlarının yaşadığı Orta Amerika ve And Dağları bölgesinde uzun süren mücadeleler oldu. *Hacienda* oluşumu, Arjantin, Uruguay ve Şili gibi nüfusun seyrek olduğu geniş düzlüklerde daha geç ve daha hızlı gerçekleşti, işgücünü göçmenler sağladı.

Bir diğer önemli faktör zamana ve mekâna ilişkindi. Sömürgeci toprak sahipleriyle yerli köylüler arasındaki mücadeleler, (dünya piyasası geliştikçe) tarımın tarihsel ticarileşme biçimlerinden ve dalgalanmalarından etkilenmiştir. Piyasa talebinin artmasıyla tarımın potansiyel kârlılığı da arttığı için toprak sahipleri kendi çiftliklerini genişleterek *hacienda* emekçileriyle çalışmaya başladı, ayni ya da para rantlarını, emek ranta dönüştürdüler. Toprak sahipleri ticari çiftçiliklerinde işgücü kıtlığıyla karşılaştıklarında ve bunu baskıcı yöntemlerle çözemediklerinde, işgücüne kısmi bir ödeme yapma durumunda kalmış olabilirler; bu da değişik tarihsel zamanlarda Avrupa'nın değişik bölgelerinde görülen çeşitli "yolları" andırır biçimde emek ranttan ücretli işgücüne geçişi akla getirmektedir.

Tarihçiler arasında, borç nedeniyle kişilerin bağımlı kılınmasının, büyük ticari çiftliklere işgücü sağlanmasında nerede, ne zaman ve hangi ölçüde önemli olduğuna dair tartışmalar vardır. Borç nedeniyle bağımlı duruma düşenler, tipik olarak küçük çiftçiler ve topraksız işçilerdir; yapılan sözleşmeye göre borçlarını, çalışarak ödemek zorundadırlar. Borç verenler büyük toprak sahipleri, zengin çiftçiler ya da tüccarlardır; Asya ülkelerindeki yaygın uygulamada borç veren, üçüncü kişilere borcu ya da "rantını" ve buna bağlı emek hizmetlerini satabilir. Bazı bilim insanlarına göre ücretli işçiliğe geçiş Latin Amerika'da göreli erken bir tarihte (17. yüzyılda ticari *hacien-*

da üretiminin olduğu bazı bölgelerde) başlamıştır. Böyle durumlarda dahi sıkça ve uzun dönemler boyunca borç esareti vardı ve ücretli işçinin "özgürlüklerine" başka sınırlamalar getirilmiştir. Bu nokta, 3. Bölüm'de değinilen tarımsal işgücünün özelliklerine işaret eder ki, bunlara bu bölümün sonunda da değineceğim.

Latin Amerika'nın büyük bir bölümü 19. yüzyılın ilk yarısında (Afrika'nın çoğunun sömürgeleştirilmesinden önce) sömürgecilikten bağımsızlığını kazandı. Sömürgeciliğin mirası, yaygın mülksüzleşme, toprakların *hacienda*'larda temerküzü, büyük *latifundio* topraklarına karşılık yerli halkın ancak geçimlikten de küçük *minifundio*'lara sahip olmasıydı. Gerçekten de *hacienda*'ların bir diğer özelliği, yaygın ücretli işgücü kullanımı, marjinal (geçimlikten az) çiftçilikten yararlanma, borç esareti ve devlet baskısı birleşimiydi.

Latin Amerika 1870'ler-1920'ler arasında yeni bir ihracat patlaması dönemine girdi; Orta Amerika'nın tropik ve alttropik bölgelerinden Uruguay, Arjantin ve Şili'nin büyük düzlüklerinde yapılan tahıl ve sığır yetiştiriciliğine kadar *hacienda* üretimi yaygınlaştı ve yoğunlaştı. Güney Meksika'daki ovalarda,

> Tropik ürün ihracatına yönelik (sisal, kauçuk, şeker) güçlü piyasa talebi, işgücü kıtlığı, coğrafi yalıtılmışlık ve (…) baskıcı yöntemler kullanarak, plantasyoncuları desteklemeye istekli bir devlet, Maya ve Yaquis halkının 1870'lerin başında Meksika'da kitlesel olarak köleleştirilmesini açıklar (…) Guatemala'da serserilik-karşıtı yasaların eşliğinde yerlilerin toprakları azaltılmış; Bolivya'da kırsal nüfusun 2/3'ü *hacienda*'lara bağımlı hale getirilmiştir; aslında bütün And bölgesi omurgasında kırsal halkın bağımsız yaşamı için gerekli kaynakları ve imkânları azaltılmıştır (Bauer, 1979: 37, 52).

İşgücü kıtlığının bir bölümü göçmenlerle çözüldü. 1847-1874 arasında çeyrek milyon kadar bağımlı Çinli işçi Küba plantasyonlarında ve Peru'nun kıyı bölgelerinde çalıştırıldı. Brezilya'da köleciliğin kaldırılmasından sonra Avrupa'dan kitlesel olarak göçmen getirebilmek için devlet, kahve plantasyoncularına mali destek verdi. 1884-1914 arasında 900.000 Avrupalı göçmen çoğunlukla kahve üretiminde çalıştırılmak üzere Sao Paulo'ya geldi (Stolcke ve Hall, 1983).

Günümüzde Latin Amerika'da, dünyanın herhangi bir yerine göre muhtemelen daha fazla çeşitlilikte tarımsal sosyal ilişki vardır. Bir tarafta, Güney'in diğer önemli bölgelerine oranla tarımda, göreli olarak daha az insan çalışmaktadır (bkz. 1. Bölüm). Brezilya'da modern endüstriyel-tarım sermayesinin olağanüstü yoğunlaşmasıyla teknik ve finansal uzmanlık dikkat çekici boyutlarda olup dünyanın en büyük tarımsal ihraç ekonomisi olma potansiyeli taşımaktadır. "Güney Konisi" ülkelerinden Arjantin, Uruguay ve Şili de uzmanlaşmış tarımsal dalları ve sermaye yoğunluklarıyla önemli tarımsal ürün ihracatçıları durumundadır. Diğer tarafta, dirençli ya da yeniden dirilen "köylü" (*campesino*) kimliği, yerli halkın yoğun olduğu Orta Amerika'da, And bölgesinde ve daha güneydeki küçük çaplı yerleşimci çiftliklerinde göze çarpmaktadır. Toprak için mücadeleler ve çiftçiliğin şimdiki koşulları, Orta Amerika'da *La Via Campesina* ("Köylü Tarzı") ve Brezilya'da *Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra* (MST ya da Topraksızlar Hareketi) gibi çok iyi bilinen bazı kırsal sosyal hareketlerin doğuşuna yol açmıştır.

Güney Asya

18. yüzyılda Britanya, nüfusun ve köylü tarımının yoğun olduğu Güney Asya'nın içlerine doğru yayıldı ve sonunda Britanya sömürge imparatorluğunun en büyük sömürgesi,

"kraliyetin pırlantası" yaratıldı. Yağmacılık, 19. yüzyılda yerini yavaş yavaş daha sistematik gelir ve kâr kaynaklarının aranmasına bıraktı. Barrington Moore'un (1966: 342) deyimiyle Hindistan sömürgesinde iki temel toprak geliri vesilesiyle korsanlıktan bürokrasiye geçildi.

Birinci gelir türü Kuzey Hindistan'da Bengal ve civarında 1793'ten beri var olan "Daimi Yerleşimler"den kaynaklandı. Daha önceki Babür devletinin vergi ve gelir toplayıcıları olan *Zamindar*'lar (1. Bölüm'deki ilk örnek), belirli mülkiyet hakları olan toprak sahiplerine dönüştürüldü. Yerleşimler'deki sömürge otoritelerinin umudu *Zamindar*'ların (burjuva) mülkiyetine dayanan sağlam bir sınıf oluşturarak Britanya'nın tarımsal kapitalizminin bir benzerini yaratmalarıydı. Çeşitli nedenlerle bu umut (benzeri birçok emperyal fantezi gibi) gerçekleşemedi. Britanya egemenliğindeki (alt kıtasal ölçekte) Hindistan'da, *Zamindar*'ların güçleri, bir yandan üretici kastlarıyla, diğer yandan tefeci ve tüccarlarla mücadelelerinin sonucunda, değişik kırsal kesimlerde farklılıklar gösterdi.

Bengal'de toprağa yerleştirme ve sonunda 600 civarında prensliğin Britanya egemenliğine girmesi (sömürge yönetimi, aslında Hindu diliyle "yönetimini" sürdürüyordu) aynı zamanda devasa sömürge alanlarının yönetiminde yerli siyasi işbirlikçilerin elde edilmesine bir vesile oldu. Bu, "eski (sömürge öncesi) güç yapısıyla 'suç ortaklığına' girilmesi" gibi daha genel bir sömürgeci pratiğin bir örneğiydi (Bagchi 2009: 87). Daha önce İspanyol Latin Amerika'sında *cacique* (yerli kral, şef ya da yönetici) makamı sahipleriyle böyle bir işbirliğine girilmişti; daha sonra Afrika'daki "dolaylı yönetim"de şefler ve ileri gelenler, sömürge hiyerarşisinin alt düzeylerinde, kırsal kesimde düzeni sağlamak, vergileri toplamak ve işgücünü seferber etmek için kullanıldılar.

Öteki önemli toprak "iskân" politikası *ryotwari* (*ryot* ya da köylü) sistemiydi; bu daha güneyde Bombay ve Madras'ta yürürlükteydi. Burada en azından ilkesel olarak toprağı ekenlerin mülkiyet hakkı, yıllık parasal vergi vermeleri kaydıyla, kabul ediliyordu. Barrington Moore (1966: 344) şu sonuca varıyor:

> İskân (toprakta) bütün bir kırsal değişimin başlangıç noktasıydı; mülkiyet haklarıyla ilişkilendirilen kanunların uygulanması ve düzenin sağlanması, parazit toprak sahipliği sorununu şiddetlendirdi. Daha da önemlisi, yabancı, büyük toprak sahibi ve tefeci, köylüden aldığı iktisadi artığı, sanayi üretimine yatırmayarak Japonya türü modern çağa girme olanağı tekrarlanamadı.

Yazarın vurguladığı nokta genellikle toprak sistemlerinin, köylülerden rant alınmasını, tarımsal üretim ve üretkenlik artışını sağlayacak yatırımlardan daha kârlı hale getirerek, üretken değil "parazit" toprak sahipliğini teşvik ettiğidir.[13]

Britanya Hindistan'ı, Britanya Kuzey Amerika'sı ve Latin Amerika gibi yerleşimci sömürgecilik örneği değildi. Bazı ihracat ürünü yetiştiren plantasyonlar dışında, Avrupalı yerleşimciler için topraklara anlamlı boyutlarda el konmamıştı. El konan en büyük topraklar, sömürgeci Ormancılık Dairesi'nin kontrolünde gerçekleşmiş ve bunlar ticari kerestecilik yapanlara verilmişti. Köylü çiftçilerin, göçebe çobanların ve "kabile" halklarının "ortak" alanlarından olan ormanların azalmasıyla, asgari geçim kaynakları da küçülmüştü. Aynı zamanda köylüler, çeşitli yollarla Krishna Bharadwaj'ın (1985) sözleriyle "zorla ticarileşmeye" itilerek, uluslararası kapitalist ekonomiye dahil edilmişlerdi. Köylüler, giderek artan parasal ödemelerini karşılamak üzere pamuk, hintkeneviri ve af-

13 Bu açıdan Latin Amerika'daki ilk (*encomienda* dönemi) sömürge *hacienda*'lardaki durumla ve genel olarak "feodal" toprak mülkiyetiyle paralellik, 3. Bölüm'de değinilen, "toprağı iyileştiren" İngiliz ve Japon geçiş süreçleriyle bir tezat söz konusudur.

yon (Britanya'ya gidecek çayın karşılığı olarak Çin'e gönderiliyordu) gibi ihraç ürünlerinin yanı sıra iç ve dış pazarlar için yiyecek de üretiyorlardı. Üreticilerin ödediği rantlar ve vergiler, sadece yerli büyük topraklıların, tüccarların ve tefecilerin değil aynı zamanda Britanya ticaret şirketlerinin kârlarının, sömürge yönetiminin ve aslında Britanya emperyal devletinin gelir kaynağıydı.

Köylü çiftçilerin çoğunun, "zorla ticarileşmeye" itilmesi ve daha genel olarak asgari geçimlerinin metalaşması, önemli üretim ve üretkenlik artışları getirmedi. "Rant fonu" haracı nedeniyle borç altında ezilen yoksul köylüler, kendi yiyecekleri için ayrılması gereken kaynakları, ihracat ürünlerine ayırmak zorunda kaldılar ve böylece Hindistan, Çin'le birlikte kıtlıklar karşısında savunmasız kaldı. Kıtlık genellikle aşırı iklim koşullarıyla ilişkilendirilmekle birlikte geç 19. yüzyılda Hindistan önemli kıtlık dönemlerinde ve 1943-4'te Bengal, yiyecek ihracatını sürdürdü (Sen, 1981). Aslında Hintli köylülerin olumsuz hava koşullarının ve kötü hasat yıllarının sonuçlarıyla baş etme kapasitelerini, geçimlerinin metalaştırılması, sömürgeci vergi talepleri ve sömürge yönetiminin iktisadi ideolojisi zayıflatmıştı (Davis, 2001).

Britanya'dan ithal edilen pamuklu dokuma gibi fabrika üretimi malların da, kırsal ekonominin çeşitlenmesi bakımından önemli olan yerli imalata ve zanaatlara zarar verdiğini de belirtelim. Amiya Bagchi'ye (2009) göre, 19. yüzyılda sömürgecilik Hindistan'ı "kırsallaşmaya ve köylüleşmeye yönlendirdiği gibi yoksulluğunu da artırdı; doğrudan sömürge yönetimi altında olmayan Çin'de de emperyalist yayılmanın benzer etkileri oldu.

Meta üretiminin gelişimi, başka yerlerde olduğu gibi, Hindistan çiftçileri arasında sınıfsal farklılaşmaları körükledi

(Hindistan'da bu farklılaşma var olan kast eşitsizliklerini izledi). Banaji (2002: 114) şu sonuca varıyor:

> 19. yüzyıldaki hızlı ticarileşme, var olan üst ve orta kastların artan egemenliği altında gelişen bir kapitalizm türüyle bağlantılıydı. Bunlar daimi çiftlik hizmetkârlarının [işçilerin, HB] istihdamının yaygınlaşmasını sağladılar, kredi piyasalarına egemendiler (…) ve bu gelişimlerin olduğu toprak piyasasını giderek daha çok kontrol etmeye başladılar.

Yazara göre bu "tür kapitalizmin" gelişimi, Britanya Hindistan'ının farklı kırsal bölgelerinde, toprak sahiplerine, tefecilere ve bunların tarımsal artık üstünde hak iddialarına karşı "var olan çiftçilerin" göreli güçlerine bağlı olarak değişiklik gösterir.

Sahra Altı Afrika

Geç 19. yüzyıldan başlayarak sahra altı Afrika'nın sistematik olarak sömürgeleştirilmesi Samir Amin (1976) tarafında üç tür "makro bölge"nin oluşumu şeklinde tanımlandı: *économie de traite* (kabaca "ticaret ekonomisi"), işgücü rezervleri ve imtiyazlı şirketler bölgeleri. Birincisinin özelliği köylü çiftçilerce, bazen de daha büyük ölçekli yerli üreticilerce, metropoliten ticaret şirketlerinin örgütlediği, ihracat için üretimdi. Hindistan'da da görüldüğü gibi "ticaret ekonomisi", köylülerin yaygın biçimde mülksüzleştirilmesini gerektirmiyordu. Kırsal ekonominin metalaştırılması, özel mülkiyet hakları kurumu ve toprak piyasaları olmaksızın gerçekleşti; birçok durumda da (orman kuşaklarında) kakao ve palmiye yağı, pamuk ve (geniş çayırlarda) yerfıstığı üretimi için yeni çiftlik alanları açıldı; bu dört ürün Batı Afrika'nın klasik ihracat ürünleridir.

İşgücü rezervlerinin bulunduğu ikinci "makro bölge", Doğu'dan Orta Afrika'nın bazı bölümlerinden Güney Afrika'ya

kadar uzanır; buralar, sömürgeci yerleşimcilerin yaygın biçimde topraklara el koyduğu bölgelerdir. Afrikalıların mülksüzleştirilmesi ve onların ayrı "yerli yerleşim" bölgelerinde toplanmasının mantığı iki şeye dayanır: Beyaz yerleşimlere ve çiftliklere toprak ve bu büyük çiftliklerle plantasyonlara düzenli işgücü sağlanması; Rodezya, Kuzey ve Güney (şimdi Zambiya ve Zimbabwe) Afrika ve Güney Afrika'daki madencilik işletmelerine Mozambik'in güneyinden, Nyasaland (şimdi Malavi) ve Basutoland (şimdi Lesoto) ülkelerinden kitlesel göçmen işçi getirilmesi. Afrikalı çiftçilerin topraklarını kaybetmesi onları, tarımsal açıdan marjinal, aşırı kalabalık "yerli yerleşimlere" mahkûm etti, iktisadi ve siyasi baskılar nedeniyle geçimlerini sağlamak için mevsimlik göçmen işçilik yapmaları zorunlu hale geldi.

"İmtiyazlı şirketlerin Afrika'sının" tipik örneği Kongo havzasıdır; burası günümüze kadar süren, aşırı zalim biçimde maden çıkarma ve yağmacılık tarihinin simgesidir. Yerli halkın ve kaynakların üstünde ciddi etkileri olan, çok geniş topraklar, imtiyazlı şirketlerin kullanımına tahsis edilmiştir. Bununla birlikte söz konusu şirketler, Doğu'da (Kenya) ve Güney'de (Güney Rodezya/Zimbabwe ve Güney Afrika) olduğu gibi, hem yerleşimci bölgelerinde, hem de plantasyonlarda sistematik bir kapitalist tarımın sürdürülebilmesinin koşullarını yaratamamışlardır.

Sahra altı Afrika'sının büyük bölümünde, (Avrupalı) yerleşimcilerin bölgeleri dışında, çiftçiler (göçebe çobanlar dahil) mülksüzleştirilmemiş, tam tersine çeşitli yollarla meta (para) ekonomisine, tarımsal meta üreticileri ve/veya işgücü sağlayıcıları olarak girmeleri "teşvik" edilmiştir. Gerçekten de üreticilerin büyük çoğunluğu bakımından Samir Amin ve diğerlerinin vurguladığı gibi, proleterleşmenin koşulları yaratılma-

mıştır. Çeşitli teşvik araçları –vergi, belirli ürünleri ekme zorunluluğu, işgücü sağlanması ya da (göçmen) işçi kontratları– önce Hindistan'da olduğu gibi "zorunlu ticarileşmeye" yol açtı ama Afrika'daki sömürge vergileri, toprağa değil, kulübe ve kişi başına bazen de hayvan başına konan vergilere dayanıyordu. Bazı Afrikalı çiftçilerin geleneksel yollarla, ihracat için meta üretimine girişi, sömürge devletlerinin teşviki olmaksızın hatta onlara rağmen gerçekleşmiştir. Bunun ünlü örneğini Polly Hill (1963) ufuk açıcı çalışmasında ortaya koymuştur; bu, erken 20. yüzyılda Gana'daki kakao üretimiydi. Kakao üretiminin başlaması ve yaygınlaşması önce az nüfuslu orman bölgelerine göçle başladı ve işgücü, belirli kiracılık biçimleriyle sağlandı.

Şu halde, Afrika köylülerinin önemli bir bölümünün belirli zamanlarda işleri rast gidiyordu. Bu durum, özellikle meta üretimi için toprak ve işgücünün bir araya getirilmesinin, geçimlik tarımla bütünleştirilebildiği; ihraç ürünlerinin canlı uluslararası piyasalarda satılabildiği 1920'ler boyunca, 1950 sonrası 20 yıl boyunca ve 1960'lardan sömürgeciliğin sona erdiği, bağımsızlığın ilk yılları için geçerliydi. Bu "başarı hikâyeleri", genellikle kırsal kesimde toplumsal farklılaşmaya yol açtı ve bazı çiftçiler, diğerlerine göre daha kazançlı çıktı. Aynı zamanda geçmişte Afrika'nın değişik bölgelerinde köylü meta üretimindeki canlılığın günümüz kırsal Afrika'sının çoğundaki çok daha olumsuz koşullarla karşılaştırılması acı vericidir.

Özet

Geç 19. yüzyıldan 20. yüzyılın ortalarına kadar süren kapitalist dünya ekonomisinin pekiştirilmesi sırasında Asya ve Afrika'daki sömürgecilik zirveye ulaşmıştı. Bu dönemde, Karayipler, Latin Amerika ve Asya'da, sömürgeciliğin erken

dönemlerinde kurulmuş olan plantasyonların yerini yeni tip "sanayi plantasyonları" aldı. Plantasyon üretiminin sınırları, özellikle Güneydoğu Asya'da (aynı zamanda Orta Amerika ve Güney Amerika'nın tropik bölgelerinde), büyük tropik orman alanları tarıma açılarak ya da Hollanda'nın elinde kalan başlıca sömürgesi Endonezya'da olduğu gibi köylülerin toprakları gasp edilerek genişledi. Plantasyonların kitlesel işgücü ihtiyacı, iktisadi zorluklar içindeki yoksul köylülerden ve topraksızlardan genellikle baskıcı yöntemlerle sağlandı. Kısaca, tek üründe uzmanlaşan sanayi plantasyonları, üretim ölçeklerini genişleterek dünya piyasaları için kauçuk, palmiye yağı, pamuk, sisal gibi sanayi ürünleri ve sanayileşmiş ülkelerin artan kent nüfuslarının kitlesel tüketimi için –çay, kahve, şeker, kakao (ve çikolata), muz gibi– içecek ve yiyecek üretmeye başladılar.

Diğer bir yaygın değişim biçiminde Asya ve Afrika sömürgelerindeki köylüler, ihracat ürünleri (pamuk, palmiye yağı, kauçuk, fıstık, tütün, kahve ve kakao) ve iç piyasa için temel yiyecek maddeleri üreticileri haline geldiler. Demiryolu ve yol yapımında, plantasyonlarda, madenlerde ve limanlarda göçmen işgücü kullanıldı. Bu süreçler sömürge çiftçi nüfusunda değişik sınıfsal oluşumlara (bazen Hindistan'da kastlarda olduğu gibi var olan toplumsal farklılaşmalar izlenerek) yol açtı; geçimlik tarım metalaşırken bazıları için birikim olanakları doğdu.

Tabii geç sömürge döneminde ve bunu izleyen siyasi bağımsızlık sürecinde, tarımsal değişim modelleri, küresel ekonomideki diğer dinamikler ve gelişmelerle ilişkilendirilmeli (5. ve 6. bölümler). Burada, kapitalizm ve sömürgecilik tartışmalarında görülen üç tip konuya yeniden dönüyorum. Bunlar, 3. Bölüm'ün sonundaki sorularla ilişkili; aynı zaman-

da da Asya ve Afrika'da sömürgecilik sonrası bağımsızlık sürecindeki iktisadi kalkınmada tarımsal değişimin rolüne ilişkindir.[14]

Sömürgeci Emek Rejimleri

"Emek rejimi" terimini, kabaca değişik işgücü sağlama yöntemlerini, bunların üretimde emeğin nasıl örgütlendiğiyle ilişkisini (işgücü süreçleri) ve geçimlik faaliyetlerin nasıl gerçekleştiğini göstermek için kullanıyorum. Bu bölümde, dört emek rejimine işaret edildi: Zorla çalıştırma, yarı-proleterleşme, küçük meta üretimi ve proleterleşme. Değişik zorla çalıştırma örneklerini Karayipler'de ve Latin Amerika'da gördük; Asya ve Afrika'nın sonradan erken sömürgeleştirilme dönemlerinde değişik tip zorla çalıştırmalardan söz ettik. Bunlar genellikle yolların ve demiryollarının yapımında, ticaretin atardamarlarında, taşımacılıkta, plantasyonlarda ve madencilikteki angaryayı kapsar. Diğer zorla çalıştırma bağımlı emek sistemidir; Britanya İmparatorluğu'nda köleliğin sona erdirilmesinden sonra milyonlarca Hintli ve Çinli işçi kontratlarla belirli bir dönem için –tipik olarak Karayipler, Güney Afrika, Mauritius ve Fiji şeker plantasyonlarıyla Malaya (şimdi Malezya) kauçuk üretiminde– ücretli işçiliğe bağlanmışlardır. Tablo 4.2 sömürge emek rejiminin temel özelliklerini göstermektedir.

14 Bu konularda değişik görüşler, az ya da daha mantıklı biçimde Marx'ın yazılarından destek aldıklarını iddia ederek işleri daha da karmaşıklaştırmaktadır; dahası Marx da kimi düşüncelerini zamanla değiştirmiştir.

Tablo 4.2 Sömürge Emek Rejimleri

Emek Rejimleri	Üreticilerin Üretim Araçlarından Ayrılması	Ekonomi Dışı Baskı	"Özgür" Ücretli Emek	Örnekler
1.Zorla Çalıştırma				
Kölelik	Tam	Evet	Hayır	Karayipler, Brezilya, ABD'nin güneyi, 16.-19. yy
Ayni vergi haracı	Hayır	Evet	Hayır	İspanyol Amerika'sı, 16.-17. yy; Afrika, 19.-erken 20. yy
Emek rant	Kısmen	Evet	Hayır	İspanyol Amerika'sı, 16. yy ve sonrası; Afrika, Asya, 19.-erken 20. yy
Bağımlı emek	Tam	Kısmen	"Geçiş"	Karayipler, Doğu Afrika, Malaya, Mauritius, Fiji, 19.-20. yy
2.Yarı proleter emek				
Ücretli emek + borç bağımlılığı	Kısmen ya da tam	Hayır	"Geçiş"	İspanyol Amerika'sı, 17. yy ve sonrası; Asya, 19.-20. yy
Ücretli emek + kendi ("marjinal") çiftçiliği ya da başka "kendi yaptığı işler"	Kısmen	Hayır	"Geçiş"	Hindistan ve Afrika, 19. yy; genel olarak 20. yy
3. "Aile" işgücü ("köylü küçük meta üretimi")	Hayır	Hayır	Hayır	Hindistan ve Afrika, 19. yy; genel olarak 20. yy
4.Proleterleşme	Tam	Hayır	Evet	Sömürge ekonomilerinin bazı sektörleri, 18. yy Latin Amerika, 19. yy Asya, 20. yy Afrika

Bu tablo belirli analitik düşünceleri ve mantığı açıklamaya yaramaktadır. Ancak somut tarihsel süreci biçimlendiren (1. Bölüm'deki Marx alıntısı) birçok unsurdan sadece üç "belirlenimi" –üreticilerin üretim araçlarından ayrılması, ekonomi dışı baskı ve "özgür" emek– dikkate almaktadır. Örneğin, üçüncü sütunda görülen "geçiş" ifadesi, bazı tür (ücretli) emek rejimlerinde, emekçilerin bütünüyle mülksüzleştirilme-

sinin ya da "özgürleştirilmesinin" gerekmediğini göstermektedir. Ama bu, zorunlu olarak, "yarı proleterleşmiş" emekçilerin sadece geçici olarak "geçiş" kategorisinde olduklarına işaret etmez. Gerçekten de bazılarına göre, Güney'in birçok bölgesinde, yarı proleterleşme, geçimlik tarımın metalaşması, ("tam") proleterleşmeye kıyasla daha yaygındır. Benzer biçimde bir başka sav, ("somut") özelliklerin nerede, ne zaman ve neden böyle olduğu açıklamalarına gereksinim duymaktadır (bkz. 8. Bölüm).

Tablo 4.2'ye dair ikinci özellikten 3. Bölüm'de söz edildi: Kırsal emekçi kategorileri, "özgür" ve "özgür olmayan" ayrımları dahil, toplumsal gerçeklik bakımından değişken ve anlamları belirsizdir. Bu, "melez" tarımsal kapitalizm türlerinin, "melez" emek rejimleriyle açıklanmasında da görülür (Banaji, 2010).

En son olarak, yukarıdaki tablo, tarımsal "aile" işletmelerini, her ne kadar başlangıçta bunları meta ilişkileriyle bütünleştirmek için "zorla ticarileştirme" dönemi gerekmişse de, ekonomi dışı baskıyla ilişkilendirmemektedir. Burada, sömürgecilik döneminin sonunda, aile tarımı çiftçilerinin "iktisadi güçlerin yavan zorunluluklarıyla" meta üretiminin "içine kilitlendiğini", geçimlik tarımın metalaşmasıyla, proleterler (ve yarı proleterler) gibi işgüçlerini satmaya zorlandıklarını varsayıyorum. Bu konuya tekrar döneceğim.

Üçüncü bölümde özetlenen iki yaklaşımı hatırlayalım. Çok uzun ticari kapitalizm tarihinde, her ne kadar melez, tam ya da kısmi olarak "özgür olmayan" emek rejimleri olsa da, Avrupa sömürgeciliğince Latin Amerika'da, Asya'da ve Afrika'da yerleştirilen tarımsal üretim biçimlerinin kapitalist olduğunu iddia eden yaklaşımın tersini savunanlar, tam anlamıyla İngiliz modeli yolunu ölçüt olarak alıp, eğer sermaye tam "özgür" ücretli işçi kullanmıyorsa, tarımsal geçiş dönemini, "prekapita-

list" ya da "kapitalist olmayan" tarımsal üretim biçimi olarak nitelemektedirler. Bu üretim biçimlerinin ilkel birikime hizmet edebileceği de düşünülmektedir. Bu da bizi ikinci konuya getirmektedir.

Sömürgecilik ve Kapitalizm

Bazı bilim insanlarına göre kapitalizm, sömürgecilik aracılığıyla, bir dünya sistemi yaratmaya başladı; dolayısıyla bunun başlangıcını, Kolomb'un Yenidünya'ya ayak bastığı hayati önemi olan1492 tarihine bağlamaktadırlar. Bu, Andre Gunder Frank'ın Üçüncü Dünya için, ünlü "azgelişmişliğin gelişmesi" tezinin tarihsel çerçevesinin (Frank, 1967) ve Immanuel Wallerstein'ın (1979) bunun biraz değişik versiyonu olan "modern dünya sistemi" görüşünün arka planıydı. Bu görüşler de, diğerlerinin yanı sıra, Arrighi ve Moore (Bkz. 3. Bölüm) tarafından değişik biçimlerde uyarlandı ve geliştirildi. Bu yaklaşımın, Marx tarafından da desteklendiği öne sürülebilir. Marx şöyle yazmıştı:

> Amerika'da altın ve gümüşün bulunması, yerli nüfusun kökünün kazınması, esir edilmesi ve madenlere gömülmesi, Hindistan'ın fethinin başlaması ve yağmalanması, Afrika'nın siyah derililerin ticari avlanma alanına dönüştürülmesi, bütün bunlar, kapitalist üretim çağının şafak vaktinin özellikleridir (1976: 915)

Marx'ın görüşleri, 1920'lerde Bolşevik iktisatçı E. Preobrajenski'nin, kapitalizmin doğuşuna yol açan dış ilkel birikim kaynakları olmadan, Sovyetler Birliği'nde, "ilkel sosyalist birikimin", nasıl olabileceği konusundaki düşüncelerinde yankılandı: "Dünyada ticaret yapan ülkelerin sömürge politikası (…) yerlilerin, vergiler yoluyla ve mülklerine, topraklarına, değerli madenlerine el koyarak yağmalanmasına, fethedilen ülke halklarının kölelere dönüştürülmesine, sonsuz çeşitlilikte kaba hilelere vb. dayanıyordu" (1965: 85).

Marx ve Preobrajenski'den yapılan alıntılarda anlatılanların, prekapitalist tarım devletlerinin ve imparatorluklarının tarihlerinde, yayılma ve fetihlerinde kullandıkları yağmalama *yöntemlerinde* de görüldüğüne işaret edelim. Bazı bilim insanlarına göre bunun anlamı, doğrudan ya da dolaylı sömürgeciliğin Avrupa'da kapitalizme geçişe yardım etmiş olabileceği, ancak bunun *yeterli bir koşul* olmadığıdır. Bunun için gerekli koşul ise İngiltere'de (ve Kuzeybatı Avrupa'nın bazı bölümlerinde), daha sonra sanayi kapitalizmine yol açan tarımsal değişime, yeni sosyal ilişkilerin ve üretim yapısının öncülük etmesiydi. Bu nokta, 16. yüzyılda, ister "feodal" ister "ticari" diyelim İspanyol ve Portekiz sömürgeciliğinden, 19. yüzyıl ortasından 20. yüzyıl ortasına kadar, Britanya ve Fransa'nın kapitalist sömürgeciliğine kadar görülen, Avrupa sömürgeciliğinin farklı aşamalarının ve biçimlerinin tanımlanmasına ve karşılaştırılmasına yardımcı olabilir. Örneğin 16. yüzyılda İspanya'nın serveti ve gücü büyük ölçüde sömürgelerinden gelen gümüşe dayanıyordu ama daha sonra bunun yerini göreli iktisadi geriliği alırken, Britanya ve Avrupa'nın diğer kısımlarında, tarım değişim içindeydi ve daha sonra da sanayi kapitalizmine geçildi. Kısaca, servet, üretim ve üretkenliği artırmak için yatırılan sermaye ile aynı şey değildir.[15] Ayrıca Avrupa'nın başka yerlerinde sanayi kapitalizmi hızla gelişirken ve Avrupa yeni tür sömürgecilikle Asya ve sonra Afrika'yı yönetirken şim-

15 Benzer bir nokta, servet ve güçlerine rağmen sanayi kapitalizmini geliştiremeyen prekapitalist tarım uygarlıkları için de geçerlidir. Gerçekten de bazıları –genellikle Çin örneği verilir– erken modern dünya tarihinin başında, Avrupa'dan teknolojik olarak daha ileriydi ve kendi "ticari kapitalizm"leriyle ilgili önemli unsurların varlığı söz konusuydu. Bu uygarlıkların bütün siyasi imparatorlukları bu bölümde özetlenen dönemde alaşağı edildi ya da çöktü: 16. yüzyıl Latin Amerika'sındaki Aztekler ve İnkalar, 18. yüzyılda Hindistan'daki Babür İmparatorluğu, 19. yüzyılda Mançurya Hanedanlığı, I. Dünya Savaşı sonunda Avrasya eski imparatorlukları: Habsburglar (Avusturya-Macaristan), Ramonovlar (Rusya) ve Osmanlılar (Türkiye ve sahip oldukları).

diki "geri" İspanya'nın Amerikan sömürgelerini 19. yüzyılın ilk yarısında kaybetmesi anlamlıdır.

Sömürgelerdeki ilkel sermaye birikiminin, özellikle geç 18. yüzyıldan itibaren, sanayi kapitalizminin 19. yüzyıldan başlayarak "genişleme" aşamasındaki iktisadi büyümeye anlamlı bir katkısının olup olmadığı tartışması sürmektedir. Tartışmaların çoğu sömürgeciliğin nedenleri ve Avrupa'da kapitalist gelişmeye etkileri üstünedir. Bunlar, değişik sömürge bölgelerinde, değişik zamanlardaki, genellikle işgücünün, toprağın ve çiftçiliğin kitlesel ve çoğu acımasız yeniden yapılandırılmasını içeren etkilerinden ayrı konulardır. Sömürgeci fetihler ve sömürü sonucu ortaya çıkan sosyal ve ekolojik altüstlüklerin, hatta yıkımın, Avrupa'daki birikime anlamlı ölçüde katkıda *bulunmadığı* ihtimali, küresel kapitalizmin gelişiminin içinde barındırdığı devasa eşitsizlikleri daha da vurgulamaktadır.

Sömürgelerin İktisadi Gelişimi

Marx'a (1976: 91) göre, ülkeler kapitalizme geçerken "sadece kapitalist üretim nedeniyle değil ama aynı zamanda bu gelişimin eksiklikleri dolayısıyla da" acı çekebilirler. Sömürgelerin bağımsızlıkları sırasında kapitalist gelişimin neden "eksikli" olduğuna dair çeşitli görüşler vardır. Bu görüşler, genellikle Latin Amerika, Asya ve Afrika'nın kapitalist dünya ekonomisinin doğuşuna dahil edilirken bunların toplumlarının "geri kaldığı" düşüncesiyle bağlantılıdır.

Birinci tür konular (emek rejimleri) açısından, bazıları sömürgeciliğin, sömürgelerde üretici güçlerin gelişiminin temeli olan üretimin sosyal ilişkilerini, özellikle tarımda, (yeterince) kapitalist biçimde dönüştürmekte başarısız olduğunu iddia etmektedir. Bu konudaki kışkırtıcı bir sava göre sömürgeler, sömürüldükleri için değil, "yeterince sömürülmedikleri" için

geri kalmışlardır (Kay, 1975). Diğer bir deyişle, onlar kapitalist üretim ilişkileri, emeğin sürekli üretkenliğini artırma çabası ve dolayısıyla sömürü oranı (3. Bölüm'de açıklandı) açısından eksikli bir dönüşüme uğramışlardır. Burada sözü edilen tamamlanmamışlık, sömürge ekonomilerinde sürmekte olan prekapitalist ya da kapitalist olmayan unsurlara atıfta bulunmaktadır. Bu, değişik koşullarda kasıtlı ya da değil, sömürge politikalarının ve sömürgeci sermaye pratiklerinin sonucudur.

İkinci tür konuya (ilkel birikim) bağlanan diğer bir sav, "artıdeğere el koyma" teziyle ilgilidir: Avrupalı güçler, "artıdeğere" el koymayı (ya da kârı), kendilerinin ya da sermaye sınıflarının çıkarlarına göre sömürge üretimini ve ticaretini düzenlemişlerdir –Avrupa sanayi kapitalizminin gelişimine yararlı olan bir tür süre giden ilkel birikim. Sömürge ekonomilerinin hem tarım, hem de madenler açısından önemli hammadde kaynakları vardı; bunlar, köylülerin ya da yarı proleter işçilerin "ucuz işgücüyle" üretiliyordu. Nüfus yoğunluğu fazla olan köylü bölgelerindeki "ileri" tarımsal üretim biçimlerinde olduğu gibi, sanayileşmeleri engellendi çünkü sömürgeci güçler kendi sanayileriyle rekabet istemiyordu; sömürgeleri, sanayi ürünlerini ihraç edebilecekleri "bağımlı" piyasalar olarak tutmak istiyorlardı. Bu durumda sömürge topraklarında, kapitalist ve yerli sermaye sınıflarının eksikli gelişimi tescil edilmiş oluyordu.

Sömürgeci güçler –özellikle sanayi kapitalizmi döneminde sömürgeciliğin son aşamasında– amaçlarının, Asya ve Afrika halklarına, her ne kadar sosyal ve politik düzensizliği önlemek için kontrollü bir biçimde olsa da yavaş yavaş, (burjuva) uygarlığını getirmek olduğunu iddia ediyorlardı. İktisadi gelişimi, meta ilişkilerinin yaygınlaşması, piyasalara ve para ekonomisine katılmak olarak tanımlıyorlardı. Güney'in prekapitalist toplumlarına kapitalizmin tohumlarını ekmek için sömürgeci-

liğin "nesnel bir gereklilik" olduğu görüşünü Marx'ın desteklediği şöyle ileri sürülebilir. Ne kadar acı verici olsa da, kapitalizm ilerlemeyi temsil etmektedir çünkü kendisinden önceki iktisadi sistemlere göre daha üretkendir; daha önceki sınıflı toplumlara göre emeği daha "etkili" biçimde sömürür ve tarihsel olarak daha önce görülmedik ölçüde üretken güçleri sürekli geliştirir. Bu yüzden sömürgecilikten bağımsızlık kazanıldıktan sonra doğru iktisadi büyüme stratejileri, sömürgeciliğin başlattığı kapitalist gelişimi yaygınlaştırmak ve derinleştirmek için etkin devlet müdahalesi gerekir. Bu amacın yeterince açıklık ve kararlılıkla izlenmemesi, iktisadi ilerlemenin göreli yetersizliğinin nedenidir (Warren, 1981; Sender & Smith, 1986).

Bu bölümün sonunda vurguladığımız konular genellikle günümüzde Güney'in iktisadi ve sosyal gelişimine ilişkin tartışmalarda yankılanmaktadır. Örneğin, Güney'in küçük ölçekli çiftçilerinin prekapitalist ya da kapitalist olmayan sosyal ilişkileri temsil edip etmedikleri ve üretim biçimlerinin iktisadi gelişmeyi frenleyip frenlemedikleri tartışılmaktadır. Bunlar, kapitalist tarımın egemenliğine karşı (1. Bölüm'de bahsedilen "köylü tarzı") alternatif bir *anti*-kapitalist tür çiftçilik ve yaşam biçimini mi vaat ediyor? Eğer Güney ekonomilerinde "ısrarla sürmekte olan" ve önemli prekapitalist unsurları bir yana bırakırsak, o zaman bunun anlamı tartışmanın, benzer biçimde tartışmalı olan kapitalizmin, çok ya da daha az "gelişkin" biçimlerine doğru yönelmesi mi olacak (3. Bölüm'ün sonundaki üçüncü soru)? Bütün bu ve diğer sorulara verilen cevaplar, kapitalizmin küresel çapta eşitsiz gelişimince nasıl etkilenecek (3. Bölüm'ün sonundaki dördüncü soru)? Bundan sonraki bölümlerde bu sorulara sömürgeciliğin sonundan itibaren tarımsal değişimin sınıfsal dinamikleri açısından daha derinlemesine bakacağız.

Bölüm 5

Yerel ve Küresel Çiftçilik ve Tarım

Üçüncü ve dördüncü bölümlerde, sömürgeci dönemin sonuna kadar modern dünya oluşurken, kökenleri ve erken kapitalist gelişime ilişkin bazı "genel konular" –toprak, işgücü kullanımındaki değişiklikler ve sınıfsal dinamikler– ele alındı. Böylece örneğin, değişik çiftçilik türlerinde, değişik yerlerde ve zamanlarda değişik ölçek genişlemeleri; tarımsal meta ticaretinin coğrafi yaygınlığı, ticaretin hacminin ve değerinin artışı gösterildi.

Bu bölümde biraz farklı ama tamamlayıcı bir bakış açısı var. Birbiriyle ilişkili iki süreç göz önünde bulundurularak, üretim ölçeğinin genişlemesinin, daha sistematik bir incelemesine girişildi. Birincisi, eskiden en yerel faaliyetlerden biri olan çiftçiliğin, nasıl "tarımın" ya da "tarım sektörünün" bir parçası haline geldiğidir. Diğeri, kapitalizmde tarımsal piyasaların coğrafi genişlemesinin ve bunların talep ve arz kaynaklarının, nasıl meta ilişkilerinin yaygınlaştırılmasına ve "derinleştirilmesine", sosyal ölçeğin ve işbölümünün genişlemesine dayandığıdır.

"Çiftçilik" ve "tarım" genellikle eşanlamlı kullanılır; çiftliklerde ne yetiştirildiğini –ürün ve hayvan– "tarımsal" söz-

cüğüyle belirtmenin dışında bu ayrımdan kaçındım. Sosyal ilişkileri, çiftçilik pratiklerini, tarıma dayanan toplumları ve çiftçilikteki değişimleri "tarımsal" sözcüğüyle gösterdim. Günümüze yaklaştıkça, özellikle 1870'lerden beri, çiftçilik ve tarım ayrımın daha geçerli olduğunu düşünüyorum. Bu dönemin önemi 4. Bölüm'de anlatıldı ve 1970'lere kadar çiftçilikten tarıma geçişin temel yönlerine değinildi. Bunlar:

- Teknik değişimin sanayi temeli;
- Tarımda, özellikle başlıca ürünlerde küresel piyasaların oluşumu ve işbölümü;
- Politikanın amacı olarak "tarımsal sektörün" kurulmasıydı.

Üçüncü ve dördüncü bölümlerde olduğu gibi sadece genel tarihsel özetleri; belirli düşünceleri ve meseleleri göstermek için seçilmiş örnekleri sunuyorum; 6. Bölüm'de anlatılanlar güncellenecektir.

Çiftçilikten Tarıma

Herman Schwartz'ın (2000:13) küresel ekonominin oluşumuyla ilgili mükemmel kitabının aynı sayfasından iki anlatıma bakalım. Birincisi, sanayi kapitalizmi öncesi "hiç kimse 20 milden fazla bir mesafeye karayoluyla tahıl taşımazdı", dolayısıyla "bütün iktisadi, toplumsal ve siyasal yaşam mikro iktisadi ölçekte, yaklaşık 20 mil uzaklıktaki kendi tarım bölgesiyle çevrili pazar-kentlerinde sürerdi." İkincisi, "15. yüzyıldan 19. yüzyılın sonuna kadar, tarım küresel ekonominin (ve tabii aynı zamanda çoğu "yerel" ekonominin) kalbiydi (…) 1929 gibi geç bir tarihe kadar yiyecek ve tarım kaynaklı hammaddeler uluslararası ticaretin yarısından fazlasıydı." Bu iki cümle birbirleriyle gerilim içinde gibi görünmekle birlikte,

işaret ettiğim çiftçilikten tarıma geçiş konusunda düşünmek için elverişlidir.

İlk gözlemi izlediğimizde çiftçilik, çiftçilerin yaptığı işi tarif etmekte ve yerleşik tarımın bin yıllık dönemini kapsamaktadır: Özellikle yerleşik tarım alanlarında (ve otlak olarak ayrılmış alanlarda) toprağın işlenmesi, hayvancılık ya da bunların bir bileşimi görülür. Çiftçiler her zaman doğal koşulların üstesinden gelmek zorundaydı; iklimin (yağmur ve sıcaklık) tahmin edilemeyen sonuçları dahil, bütün riskleri ve belirsizlikleri, toprağın verimliliğini muhafaza etmek için, gerekli önlemler alınmadığı takdirde biyokimyasal erozyon eğilimini hesaba katmak gerekiyordu. Bu nedenle çiftçilikte başarılı olabilmek, içinde bulunulan ekolojik koşullara ilişkin yüksek düzeyde bilgi sahibi olmak; belirsizlik ve risk sınırları içinde iyi ekim yöntemleri geliştirmek gerekiyordu. Hatta (ya da özellikle?) basit denen teknolojiler –kazmak için sopa, çapa, pala ve balta gibi el aletleri– kullanan çiftçilerin (küçük çaplı) denemeler yapmakta önemli yeteneklerinin olduğu ve bilgi biriktirdiğini antropolog Paul Richard'ın (1986) Sierra Leone pirinç ekicileri üstüne yaptığı ayrıntılı çalışmada görmek mümkün.

İkinci bölümde ele alınan diğer bazı öğeleri hatırlarsak, çiftçiliğin asgari *sosyal* koşulları toprağa, işgücüne, araçlara ve tohumlara ulaşılabiliyor olmaktır. Tarihsel olarak çiftçiliğin temel sosyal birimi, kırsal hane halkıdır. Bir kez daha (daha önce bahsedilen "mülkiyet" ve "gelir" terimlerinde olduğu gibi) bu gözlemle ilgili bir uyarı gerekiyor: Değişik toplumlarda ve değişik zamanlardaki çiftçi hane halkları, büyüklükleri, bileşimleri, sosyal ilişkileri (özellikle cinsiyetler arası ilişkiler) ve kırsal toplumdaki diğer hane halklarıyla ilişkileri bakımından büyük çeşitlilik gösterir. Bu durum aynı zamanda değişik za-

manlarda aynı hane halkının neslinin yeniden üretimi için de söz konusudur.

Sanayi kapitalizmi öncesi çiftçilik, hem toplumsal, hem de mekânsal ölçek açısından sınırlıydı. Çiftçi olmayan grup ya da sınıfların, göreli çok basit işbölümünün içinde bulunan çiftçiliğe etkisi çok azdı. Tabii bu basit resme bazı kayıtlar koymak gerekir. Birincisi, çiftçi hane halklarının ya da köylerin kendi başlarına karşılayamadığı önemli üretim koşullarını, dış kurumların sağladığı durumdur. Bunun en iyi örneği, tarihsel olarak Doğu Asya'da (Bray, 1986), Batı Asya'da (Mezopotamya) Kuzey Afrika'da (Mısır) ve sömürgecilik öncesi Orta Amerika'da (Meksika) devletin temel sulama kanallarını ve bakımını yapmasıdır.

Diğer önemli nokta, ticari kapitalizmin öncüsü girişimci toprak sahiplerinin (3. Bölüm) mülklerindeki emek rejimini etkin biçimde yönettiği durumdur.

Üçüncüsü, temel yiyeceklerin, diğer ürünlerin ve hayvanların ilk yetiştirildikleri bölgelerden, bazen büyük ekolojik ve toplumsal sonuçlar da doğuran, başka bölgelere yayılması ve bu koşullara uyarlanmalarıdır (Grigg, 1974: 3. Bölüm; Amerika'larda ve diğer yerlerde yerleşimci sömürgeciliğin "ekolojik emperyalizmi" üstüne Crosby, 1986).

Dördüncü örnek, su taşımacılığının, kara ulaşımına göre, tarımsal ürünlerin ticaretini kolaylaştırmasıdır. Tarımsal uygarlıkların kökeni, özellikle daha kurak bölgelerde, tipik olarak büyük nehir havzalarının, sulama ve taşımacılıkta kullanılarak hükümdarları, orduları, (nehirlerin yakınında kurulan) tarımcı olmayan kasaba ve kent nüfuslarını beslemesidir. Eski çağlardan beri deniz yoluyla ulaşım, Akdeniz tarımsal ürün ticaretinde can alıcı önemdeydi.

Bununla birlikte yakın zamanlara kadar, tarihinin önemli

bir bölümünde çiftçilik *yerel* bir faaliyet ve yaşam biçimiydi.[16] Çiftçiliğin yerelliği şunları kapsar:

- Hayvan gübresi, nadas ve ürün rotasyon yöntemleriyle toprağın verimliliğinin korunması –"kapalı devre tarımsal–ekolojik sistemler";
- Tarım takviminin önemli zamanlarında, özellikle iklim koşullarının belirsizliği karşısında, zamanında ekim yapmak ve hasadı kaldırmak için komşuların işgüçlerinin bir araya getirilmesi;
- Çiftçilerin yetiştirmediği ürünlerin ya da yapmadığı aletlerin yerel zanaatkârlardan temin edilmesi.

Çiftçilikle, iplik eğirme ve dokumacılık gibi hane halkı zanaatlarının birlikteliği genellikle yaygındı; zamanla kapitalizmin gelişimi ve işbölümünde uzmanlaşmanın artmasıyla ev zanaatları yıkıldı. Marx, bu durumu İngiltere için, Bagchi ise sömürgeciliğin "kırsallaşmayı" ve "köylüleşmeyi" artırdığı, yani kırsal kesimde iktisaden daha sınırlı bir varoluşun yaratıldığı Hindistan için gözlemledi (bkz. 4. Bölüm).

Kapitalizm öncesi tarımsal toplumlarda –hem Avrupa'nın merkezinde, hem de sömürge koşullarında– çiftçilik insanların çoğunun yaptığı işti. "Tarım" dediğimiz şey, çiftçilerin ve faaliyetlerinin toplamından ibaretti. Çiftçiler, çiftçi olmayanlarla bir dereceye kadar rantlar, vergiler ve mahalli alışverişler nedeniyle ilişkiliydi ama daha geniş işbölümünden, teknolojik değişimden ve sanayi kapitalizminde "tarımsal sektör" olarak nitelenen piyasa dinamiklerinden etkilenmiyorlardı.

"Tarımsal sektör" kavramı, "modern" yani kapitalist ekono-

16 Yerel, "durağan"la karıştırılmamalıdır. Çiftçiliğin uzun tarihi, yeni alanların temizlenmesi ve ekime açılmasını içerir –gerçekten de zaman içinde yeni bölgeler yaratılmıştır.

milerin doğuşunda ve gelişiminde icat edildi ve kullanılmaya başlandı. Marx, tarımla sanayi, kırsal kesimle kent arasındaki sosyal işbölümünün kapitalizmin belirleyici bir özelliği olduğunu söyler. Kuzey'de sanayi sektörü öne çıkınca ve sömürgecilik sonrası bağımsızlık yıllarında sanayileşme "ulusal kalkınmanın" başlıca hedefi olunca, tarımsal sektörü ayırt etmek anlamlı hale geldi.

Modern (kapitalist) ekonomilerde, "tarım" ya da "tarımsal sektör"den bahsederken, bütün iktisadi çıkarları ve bunların uzmanlaşmış kurumları ve faaliyetleriyle *birlikte* çiftçiliği kastediyorum; "yukarı yönde" ve "aşağı yönde" yürütülen çiftçilik, çiftçilerin bütün faaliyetlerini ve yeniden üretimlerini etkiler. "Yukarı yön", çiftçiliğin başlayabilmesi için üretim koşullarının nasıl sağlandığına gönderme yapar. Buna emeğin araçları ya da "girdiler" (aletler, gübre, tohum) ve toprak, emek ve kredi piyasaları dahildir –ve tabii en önemlisi işgücünün nasıl seferber edildiğidir. "Aşağı yön", çiftliklerden çıkan ürünlere ve hayvanlara ne olduğuyla ilgilidir –bunların pazarlanması, işlenmesi ve dağıtımı ve bütün bu faaliyetlerin kendilerini yeniden üretebilmesi için gerekli çiftçi gelirlerini nasıl etkilediğidir. Günümüzde kapitalist tarımda yukarı ve aşağı yönlerde güçlü aracılar vardır; bunlar Weis'ın (2007) adlandırmasıyla tarımsal girdi ve tarımsal-gıda sermayeleridir.

Kapitalizmde tarım, toplumsal işbölümündeki yeri ve kamu politikası açısından giderek belirgin bir "sektör" haline gelmektedir. Her ikisi birbiriyle ve daha önce bahsedilen merkezi dinamikle bağlantılıdır: Geçimlik tarımın metalaşmasıyla, bir zamanlar kendine yeten çiftçiler, yeniden üretimleri için piyasalara (meta değiş tokuşuna) dayanmaya başlamışlardır. Aslında vergilerini ve/veya rantlarını (ayni ürün ya da emek hizmeti yerine) parayla ödemek, artık kendilerinin ya da ma-

halli ekonomilerin sağlamadığı tüketim mallarını ve üretim vasıtalarını (gübre, tohum, araçlar ve diğer aletler) alabilmek için parasal gelire bağımlıdırlar.[17]

1870'lerden günümüze kadar olan dönemde, çiftçiliğin uzun tarihindeki bitki, hayvan, ekim ve toprağı iyileştirme yöntemlerinde temkinli ve yavaş evrimci değişimlerin tersine, tarımın teknik koşullarında devrimci değişimler gerçekleşti. 16. yüzyıldan beri İngiltere'de kapitalist çiftçiliğe geçilirken bile ekim ve toprağı iyileştirme yöntemleri, daha sonra görülecek olanla karşılaştırılabilir bir teknik devrime yol açmamıştı.[18]

1870'lerin tarihsel ayırım çizgisi, 4. Bölüm'de bahsedilen "ikinci sanayi devrimi"ydi. Birinci sanayi devriminin temeli demir, kömür ve buhar gücüyken, ikincisinin çelik, kimya sanayisi, elektrik ve petroldü. Zamanla –1940'lardan sonra hızlanarak– ikinci sanayi devrimi ve getirdiği yenilikler, çiftçilikte üretkenliği üç açıdan dönüştürdü (2. Bölüm).

- Kimyasal gübrelerin ve diğer tarımsal kimyasal maddelerin keşfi ve bunların toprağın verimi üstündeki etkileri;
- Yeni genetik biliminin ve uygulamalarının, bilimsel bitki ve hayvan yetiştiriciliğini olanaklı kılmasıyla, verimlilik üstünde benzer etkileri oldu;
- İçten yanmalı motorun keşfi, bunun traktör ve diğer tarım makinelerinde kullanılmasının işgücü verimliliği üstündeki etkileri.

17 Bazı kuramcılar, kapitalist tarımın oluşumunun zorunlu olarak bünyesindeki *çiftçiliğin* kapitalist olmasını içermediğini iddia etmektedir. Bu konuya 7. ve 8. bölümlerde geleceğim.

18 Bazı tarihçilere göre 16.-18. yüzyıllar arasında İngiltere'de, "kaliteli çiftçilik" nedeniyle tahıllarda görülen verim artışı, işgücünün verimliliğinin önemli ölçüde artmasından değil, işgücü-yoğun yöntemlerden kaynaklanıyordu.

"Doğanın Metropolisi" ve Birinci Uluslararası Gıda Rejimi (1870'ler-1914)

Yukarıda değinilen Schwartz'ın ikinci gözlemini hatırlayarak, bahsettiği küresel ekonominin beş yüzyılının büyük bölümünde tarımsal ürünlerin taşınması çoğunlukla suyoluyla ulaşımına dayanıyordu: Nehirler, göller, denizler ve okyanuslar. Düzenli biçimde okyanus ulaşımına konu olan ilk tarımsal ürün, Brezilya ve Karayip köle plantasyonlarından gelen şekerdi.

Karayolu ulaşımındaki demiryolu taşımacılığı devrimi, uluslararası tarımsal mal ticaretini büyük ölçüde yaygınlaştırdı; okyanus ulaşımına benzer biçimde çok büyük mesafeler kat edilebildi. Arjantin, Avustralya, Kanada ve hepsinden önemlisi ABD ovalarında üretilen tahıl ve yetiştirilen hayvanlar (et), demiryolu sayesinde dünya piyasalarına ulaştı ve bu ülkeler dünyanın başlıca tahıl ve et ihracatçıları haline geldiler. Bu, 1870-1914 arasındaki birinci Uluslararası Gıda Rejiminin (UGR) temeliydi; "yaşamın temel gereksinimleri alanında ilk kez (uluslararası) piyasaları, fiyatların belirlediği" bir durumdu (Friedmann, 2004: 125). Friedmann'ın sözleriyle bu "yerleşimci-sömürgeci" rejim, çoğu bakir olan, seyrek nüfuslu ve daha önce az ekilen devasa alanları, hızla kentlileşen ve temel gıda maddeleri ithalatına bağımlı halen gelen Avrupa'ya ihracat yapmak üzere büyük ölçekli buğday ve hayvan yetiştiriciliğine "açtı".

Dolayısıyla daha sonraki kapitalist tarımın tarihi bakımından temel sahne, kapitalist çiftçiliğe ilk geçişin olduğu Kuzeybatı Avrupa değil, Chicago'nun da büyümesini sağlayan Amerika Orta Batı'sının devasa düzlükleriydi; bu durumu William Cronon (1991), *Doğanın Metropolisi* olarak tanımlar.

19. yüzyılın ikinci yarısında, Chicago ve onun tarımsal iç bölgesi demiryollarının gelişimiyle büyük ölçüde genişledi ve şu alanların birbirine bağlanmasına öncülük etti:

- Geniş alanlarda hem insanlar, hem hayvanlar için tek ürün (tahıl) yetiştirilmesi;
- Büyük baş hayvan kesiminin endüstriyel vasıtalarla gerçekten sanayi ölçeğinde yapılması;
- Tarım araçlarının imalatı (özellikle çelik pulluk ve daha sonra traktör);
- Büyük miktarda tahıl ve etin uzun yol taşımacılığının altyapısı için gerekli olan dondurucuların üretilmesi;
- Tarımsal mal ticaretinin finansmanı için vadeli işlemler piyasası ve diğer kurumsal yeniliklerin yapılması.

Gerçekten de Chicago modern tarımsal sanayinin gelişimine birçok yönden öncülük etti ve tarımın bu sanayiye katılıp biçimlendirilmesinde etkili oldu. Bu aynı zamanda, 1870'ten sonra uluslararası tarım ürünleri ticaretinde ve işbölümünde çok önemli olan "ılıman kuşak tahıl-hayvancılık bileşimi"nin de bir örneğidir.

Ucuz tahıl ithalatıyla rekabet edemeyen Avrupalı çiftçilerin bu duruma yanıtı, pahalı süt ürünleriyle meyve ve sebze üretiminde yoğunlaşmak oldu (çiftçiliği ve kırsal bölgeleri terk ettiler). Aynı dönemde bu iki ılıman bölge çiftçiliğinin dışında ama bunları tamamlayıcı nitelikte, sömürgeciliğin kapsamında Asya ve Afrika tropik tarımsal ürün ihracatı da vardı. Bu dönemdeki yeni "sanayi plantasyonu" (bkz. 4. Bölüm) Amerikan Orta Batı'sının temsil ettiği çiftçilikten tarıma geçişin, tropikal ve sömürgeci karşılığıdır. "Sanayi plantasyonu"nu ilk plantasyonlardan farklı kılan bunların örgütlülüğü, üretim

biçimleri, sahiplik yapıları, finans sermayesi, gemi taşımacılığı ve imalat sanayisiyle yakın ilişkileriydi. Bütün bunlar Ann Stoler'ın (1985: 17) Sumatra plantasyonlarını incelediği çalışmasında belirttiği gibi geç 19. yüzyılda "dünya çapında tarımsal sanayiye kayışın" çeşitli yönleriydi. "Ilıman kuşak tahıl-hayvancılık bileşimi"nin var olduğu ovalar gibi, "sanayi plantasyoları" da yeni tarımsal alanlarda, devasa tropik ormanları yok edilerek kurulmuştu.

Kısaca 1870'lerde tarımsal üretimden ve ticaretinden doğan küresel işbölümü şu unsurlardan oluşuyordu:

- "Neo-Avrupa'larda" (Crosby, 1986), yani tahıl ve et üretim bölgeleri, ılıman kuşaktaki Amerika'larda, Güney Afrika, Avustralya ve Yeni Zelanda'nın bazı bölgelerinde yerleşimci sömürgecilerce kuruldu;
- Avrupa'nın bazı bölgelerinde daha çeşitli ürünler yetiştirilirken aynı zamanda kırsal bölgelerden göç hızlandı;
- Asya ve Afrika'daki sömürgelerle Orta ve Güney Amerika'daki eski sömürgelerde, ister köylüler tarafından üretilsin, ister kapitalist çiftliklerde, isterse plantasyonlarda yetiştirilsin, tropikal ürün ihracatında uzmanlaşmaya gidildi.

Bu dünya çapındaki işbölümünün ve bunun iktisadi dinamiğinin dayandığı temel, çiftçilikten tarıma geçişti; teknik koşullarda ve üretimin örgütlenmesinde gerçekleşen devrimci değişimlerin yanı sıra (özellikle "Neo-Avrupa'larda", Avrupa'da ve tropiklerdeki sanayi plantasyonlarında), "ılıman kuşak tahıl-hayvancılık bileşimi" ve "tropikal meyve-sebze dükkânları" sayesinde temel besinlerin, şeker, kakao, muz, çay kahve gibi yiyecek ve içeceklerin; lastik, palmiye yağı, pamuk, sisal ve hintkeneviri gibi (çoğunlukla tropikal) sanayi ürünlerinin ticareti olağanüstü arttı

Arz açısından birinci Uluslararası Gıda Rejimi ve politika nesnesi olarak tarım:

> Yeni toprakların sömürgeleştirilmesi ve siyaseten toprakları sahiplenen yerleşimcilerin, tarımsal meta üretimini ucuzlatması (…) Uzmanlaşmış meta üretimi (…) yerleşimci yönetimlerin toprak ve göç politikalarıyla aktif olarak desteklenmesinin yanı sıra başlıca demiryolları ve kredi imkânlarını içeren sosyal altyapının kurulmasıyla da teşvik edildi (Friedmann ve McMichael 1989: 101).

Talep açısından bakarsak Britanya'da, ucuz tahıl ithalatına karşı çiftçileri ve toprak sahipleri kadar topraklarını ticari amaçla kiralayanları da koruyan Tahıl Yasaları'nın1846'da kaldırılmasıyla göreceli olarak serbest ticaretin yolunun açıldığını söyleyebiliriz.[19] Bu yasaların kaldırılması, tarihsel dönüm noktası olarak vurguladığım 1870'lerden önce olmakla birlikte bununla birkaç bakımdan ilintilidir. 1840'ların Britanya'sında birinci sınıf sanayi sermayesi, uluslararası rekabet gücüne güvenerek, "serbest ticaret" uğruna yerli "tarımsal çıkarlarla" uğraşabileceğini; ucuz yiyecek ithalatıyla ücretleri, dolayısıyla işgücü maliyetini düşürebileceğini hesap ediyordu. Tahıl Yasaları'nın kaldırılması ve daha sonra Britanya'nın Avrupa ülkeleri için de benzer uygulamaları dayatması, "uluslararası gıda rejimi" açısından birkaç on yıl sonra göreli serbest ticaretin önünü açtı ama şimdi buğday ithalatı artarken Britanya'nın tahıl üretimi ciddi rekabetçi baskılarla karşı karşıya kalıyordu.[20]

Dördüncü bölümde, bu dönemde Asya ve Afrika'daki sömürgeci devletlerin köylü çiftçilerin geçimlik üretimlerini metalaş-

19 Burada bahsedilen, ABD'de "mısır" anlamında kullanılan "tahıl" değil, buğdaydır.

20 Tarım ve kalkınma politikaları açısından bu konunun devam eden önemine dikkat edelim: Sanayi malları fiyatına göre yiyecek fiyatları ya da hem ülke içinde, hem de uluslararası ticarette tarım ve sanayi sektörleri arasındaki "ticaret hadleri" meselesi daha aşağıda açıklanacaktır.

tırmak için dayattıkları tipik politikalar ile sanayi plantasyonlarının kurulması, yerleşimci çiftçilik ve bazı bölgelerdeki ticari ormancılık anlatıldı. Geçimlik tarımın metalaştırılması ve sosyal işbölümünün yaygınlaştırılıp, kökleştirilmesi için değişik faaliyetler birleştirilmiştir. Köylü üreticilere ihracat amacıyla belli ürünlerde uzmanlaşmaları için baskı uygulanmış; madencilik, inşaat, kent sektörü ve sanayi plantasyonlarındaki ücretli ve mevsimlik işgücü için yiyecek üretimi teşvik edilmiştir. 19. yüzyıldan itibaren sömürgeci devletler Asya ve Afrika'daki topraklarında tarım daireleri kurup araştırmalarını, kauçuk ve şeker gibi temel ihraç malları üstünde yoğunlaştırırken tropiklerin temel gıda maddeleri üretimini ihmal etmişlerdi.

En son olarak gene 4. Bölüm'de gösterildiği gibi tarımsal sınırlar, göç eden, yeni toprakları, yeni ihraç ürünleri ekimi için açan yerli çiftçilerce de genişletilmişti. Bu dönemde ve sonrasında yerliler kendi inisiyatifleriyle hareket ederken, ihracat üretiminde uzmanlaşma giderek bunları işleyen, ticaretini yapan ve nakliyesini üstlenen kapitalist şirketlerin bünyesinde gerçekleşmeye başladı. Bu bütünleşmenin bir yönü, kalite standartlarının gelişmesi ve kahve, kakao, lastik gibi tropik ürünlerin uluslararası ticaretinin düzenlenmesiydi.

Serbest Ticaretten Korumacılığa (1914-1940'lar)

Kapitalist dünya ekonomisi iki dünya savaşından (1914-1918; 1939-1945) ve 1930'ların büyük buhranından derinden etkilendi; bu durumun uluslararası ticaret bakımından önemli sonuçları oldu. Dünyanın değişik yerlerindeki olağan eşitsiz gelişime ve küçülen dünya ekonomisine rağmen yukarıda tanımlanan süreç önemli bir istisna dışında sürdü. Birinci UGR, 1914'te çöktü, savaş zamanı politikaları ve buhran, sanayileş-

miş kapitalist ülkelerde tarımın yaygın biçimde korunmasına yol açtı.[21] Daha sonra olacaklara ilişkin bir temel nokta, ABD'de Roosevelt hükümetlerinin "Yeni Düzen" siyasetlerinin bir parçası olarak 1930'larda kapsamlı tarımsal destekleme politikalarının başlamasıydı.[22] Bununla hükümet – daha önce piyasa fiyatından satılamayan– fazla stokları olan çiftçilere asgari ya da "taban" fiyat garantisi veriyordu.

Aynı zamanda Britanya, Fransa ve diğer sömürgeci Avrupa devletleri, Asya ve Afrika'daki çiftçi tebaalarından daha çok ürün almak çabasındaydı. Temel tarımsal maddeler üreten çiftçileri (ve genel olarak tarımsal sanayileri) desteklemek üzere Avrupa'da doğan pazarlama kurulları örneği, çiftçilerinden daha fazla gelir elde etmek amacıyla sömürge Afrika'ya da uyarlandı. Büyük buhran Hindistan'da yerli tüketim için yapılan temel gıda üretiminin yerine pamuk, hintkeneviri, şeker, kaliteli hububat gibi ihraç ürünlerine geçişi hızlandırdı, böylece de 1943-4 büyük Bengal açlığının artmasına sebep oldu (4. Bölüm).

İkinci Uluslararası Gıda Rejimi (1940'lar-1970'ler)

Savaş sonrası dönemin temel özellikleri (i) ABD ve Sovyetler Birliği'nin iki rakip "süper güç" olarak ortaya çıkışı; (ii) iki süper gücün değişik nedenlerle Asya ve Afrika'da sömürgecilikten bağımsızlığını kazanan ülkelerden müttefikler bulma rekabetine girmeleri ve (iii) 1950-1970'ler arasında kapitalist dünya ekonomisinin canlanması ve olağanüstü yayılmasıydı. Bu özellikler tarımın gelişimini etkiledi ve etkileri yukarıda özetlenen küresel işbölümünün üç temel bölgesinde görüldü.

21 UGR'nin çöküşü ve korumacılığın doğması bazen 1929 buhranının başlangıcına tarihlenir.

22 "Yeni Düzen" diğer şeylerin yanı sıra kitlesel işsizlikle mücadele edebilmek ve ekonomiyi canlandırmak için uygulanan kamusal yatırım programıydı.

ABD'de ve daha genel olarak sanayileşmiş Kuzey'de, 1940'lardan itibaren tarımda "kimyasallaşma" (gübre, zararlı böcek ve bitki ilaçları) ile birlikte belirgin bir teknik dönüşüm gerçekleşti; makineleşme; yüksek verimli tohumlar ve hayvancılık (daha yüksek süt ve et verimi) geliştirildi. Kuzey tarımındaki hızlandırılmış teknik dönüşümler, büyük ölçüde, yukarı doğru çiftçilikteki tarımsal girdi şirketlerinin büyümesini ve yoğunlaşmasını göstermektedir. Çiftçilik yöntemlerini biçimlendirmekteki rolleri aynı zamanda tarımda yoğunlaşma eğilimlerine katkıda bulundu; daha az sayıda, daha sermaye-yoğun, büyük ölçekli çiftlikler ve artan işgücü verimliliği görüldü. 1950-72 arasında ABD'de, toplam işgücü içinde çiftçilikle uğraşanlar % 15'ten % 5'e düştü (Friedmann 1990: 24). Diğer etkiler arasında, hem Kuzey, hem de Güney'de büyük ölçekli işletmelerle küçük çiftçiler arasındaki toprak ve işgücü açısından muazzam ve büyüyen bir verimlilik uçurumunun ortaya çıkışı da vardır; küçük çiftçiler 2. Bölüm'de belirtildiği gibi yoğunlukla Güney'deydi.

Bu durum çok geçmeden Marx'ın incelediği ve kapitalizmde tanıdık olan aşırı üretim sorununu ortaya çıkardı: Kapitalist rekabet ve verimlilik artışı, "efektif talep" olmadığı zaman satılamayan metalara yol açar –iktisatçıların kullandığı bu terim, piyasaya sürülen metalar için yeterince alım gücü olup olmadığını gösterir. Bu da kapitalizmin temel bir özelliğini yansıtır: "Efektif talep" –tüketicilerin (kredi dahil) harcayabilecekleri "net gelir"dir– kimin, neye *ihtiyacı* olduğunu değil, kimin ne aldığını ifade eder. Bu duruma küresel gıdalarla ilgili tartışmalarda sıkça işaret edilir çünkü mutlak besin kıtlığı olmamakla birlikte pek çok insan, gerekli yiyeceği almak için yeterince geliri olmadığı için açlık çekmektedir.

ABD'de sürekli "tarımsal destek" –gerçekte tarımsal sana-

yiye destek– politikaları bu sorunun yaratılmasına neden olmuştur. Ama aynı zamanda, en azından bir süre için, ikinci UGR'yi oluşturarak bir "çözüm" de üretmişlerdir. Bu çözümün merkezinde ABD'nin yiyecek fazlalığından kurtulması vardır. Savaş sonrası Batı Avrupa'nın yeniden inşası sırasında ve daha sonra Üçüncü Dünya ülkelerine, Soğuk Savaş'ın önemli bir dış politika aracı olarak yiyecek yardımı yapıldı. Friedmann (2004) bu durumu "ticari-sanayi gıda rejimi" olarak adlandırır, çünkü desteklenen üretimin ticareti ABD'nin (aynı zamanda Avrupa'nın) ve devasa ticaret şirketlerinin tarımsal çıkarları gözetilerek yönlendirilirken aynı zamanda Üçüncü Dünya da bu ülkelerin dış politika çıkarlarına hizmet ediyordu. Sanayi açısından ise, (yukarıda bahsedilen) tarımsal-girdi şirketlerinin giderek artan önemine işaret edilmektedir.

Fiyatlarca yönetilen ve Avrupa tahıl üretimini rekabetçi baskılara maruz bırakan birinci UGR'nin aksine ikinci gıda rejimi, "ticaret" politikaları ile "Atlantik ekonomisi merkezli uluslar ötesi tarım-gıda kompleksi şirket örgütlenmesini" birleştirmiştir (Friedmann 1993: 18) Bu komplekste Avrupa ülkeleri, ABD "ulusal" tarım politikalarının özelliklerini tekrarlamışlardır; şimdi Avrupa Birliği'ni oluşturan ülkeler de tarımsal üretimlerini ve tarım ihracatlarını Ortak Tarım Politikası altında sürdürmüşlerdir.[23]

Savaş sonrası canlanma sırasında Kuzey'de yükselen gelirler, tüketimin artmasında ve gerçekten de yeni kitlesel tüketicilik kültürünün doğmasında etkili oldu. Özellikle günlük et tüketimi ve hayatı kolaylaştıran işlenmiş yiyecek tüketimi büyük ölçüde arttı; bu aşağıya doğru çiftçiliğin "uluslar ötesi

23 Ortak Tarım Politikası 1962'de başladı ve şimdi Avrupa Birliği bütçe harcamalarının yaklaşık yarısını oluşturuyor.

tarımsal-gıda kompleksi" olarak örgütlenmesini ve egemen bir konuma gelmesini hızlandırdı.

Alman istatistikçi Ernst Engel'in (1821-1896) yüz yıl öncesinde ortaya koyduğu Engel Yasası'na göre, gelirler arttıkça, yiyeceğe harcanan oran azalır. İktisadın teknik terminolojisiyle "yiyecek talebinin gelir esnekliği" birden azdır: Harcanabilir gelirin her birim artışının sadece azalan bir bölümü yiyeceğe harcanır. Ama bu, yiyeceğe daha az para harcandığı anlamına gelmez. Şu basit örneğe bakalım: Yıllık geliri 10.000 dolar olan hane halkı bunun % 10'unu yiyeceğe harcarsa bu 1000 dolar eder. Zamanla bu hane halkının geliri 20.000 dolara çıkınca yiyeceğe harcadığı oran % 7'ye düşer, yani 1400 dolar olur; bu da yiyecek harcamalarının *miktarında* % 40'lık bir artış demektir.[24] Kısaca, tarımsal-gıda sanayileri genişledi; bütün yiyecek harcamalarını karşılamak ve bunları daha da artırmak için yarışılıyor. Verdiğim örnekteki tek bir hanenin yılda 400 dolarlık gıda harcaması artışını, tabii birçok milyon kere çoğaltmak gerekir. Özellikle 1950'lerden sonra giderek daha büyük iktisadi ve coğrafi ölçekte günümüzün en büyük tarımsal-gıda şirketleri oluştu; benzer biçimde satın alma ve hayvan kesimi, etin (sığır eti, tavuk, domuz) işlenmesi ve paketlenmesi alanlarındaki büyük şirketlerin yanı sıra küresel "fast food" zincirleri doğdu.

Güney'de ise önce yiyecek yardımı anlaşmalarıyla ABD'den (daha sonra Avrupa Birliği'nden) buğday ithalatı başladı; bunlar yerli çiftçilerinkinden daha ucuzdu; daha önce yiyecek üretiminde kendine yeten ülkelerde sanayileşme desteklendi (bir yüzyıl öncesi Tahıl Yasaları'nın kaldırıldığı Britanya deneyimi sanki yankılanıyordu). Bu nokta Friedmann'ın "Üçüncü

24 Bu durumun aksine Güney'deki yoksul hane halkları çok daha düşük gelirlerinin önemli bir oranını yiyeceğe harcarlar, gene de yeterli ölçüde beslenemezler; bu durum, 1. Bölüm'deki Bangladeş örneğinde görülebilir.

Dünya yiyecek bağımlılığının başlangıcı" çalışmasında (1990) vurgulanır; örnekleri Latin Amerika'nın bazı bölgelerinden, Kuzey Afrika ve Batı Asya'dandır.

Kalkınmacılık Sırasında Tarımsal Modernleşme (1950'ler-1970'ler)

Asya ve Afrika'nın sömürgecilikten yeni kurtulduğu sırada, hâlâ tarım toplumları olan ülkeler, kendilerini "ulusal kalkınmaya" adamışlardı; genellikle daha sanayileşmiş olan Latin Amerika ülkelerinin çoğu da bu amacı güdüyordu.[25] "Ulusal kalkınma" amacının içinde tarımın modernleştirilmesi ve hatta sıkça öne sürülen tarımın sanayiye bağımlı kılınması fikri, önemli bir yer tutuyordu. Sanayiye öncelik vermenin anlamı yerli tahıl üretiminin yerine ucuz buğday ithalatının geçirilmesi ya da tarımın modernleştirilmesinin, ulusal sanayi, ona modern girdiler üretinceye kadar "ertelenmesiydi" – bu, "Yeşil Devrim"e kadar Hindistan'ın bağımsızlık sonrası ilk 20 yıllık kalkınma planlamasındaki egemen görüştü.

1950'lerden 1970'lere kadar "kalkınmacılığın" zirve döneminde –devlet öncülüğünde kalkınma- tarımı "modernleştirmek" için Güney'in hükümetlerince çok geniş çaplı politikalar benimsendi ve uygulandı. Tarım politikaları aynı zamanda Latin Amerika, Asya ve Afrika'da sömürgecilik döneminden miras kalan bazı çelişkileri ve sosyal gerginlikleri çözmek için de kullanıldı. Örneğin bu dönemde çok değişik tip toprak reformları yaygındı (bkz. 7. Bölüm). Aynı zamanda hükümetlerin teşvik ettiği ya da dayattığı (sömürgeci dönemden tanıdık olan) kırsal nüfusun yeniden yerleştirilmesi politikaları, Afrika'nın

25 Brezilya ve Şili gibi bazıları, dünya ticaretinin azaldığı 1930'larda "ithal ikamesi" yoluyla, daha önce ithal ettikleri sanayi mallarını üreterek, sanayilerini önemli ölçüde geliştirmişlerdi.

kimi bölgelerinde ve Güneydoğu Asya'da uygulandı. 1970'lerin "bütünsel kırsal kalkınma programları"nı, kırsal kesime eğitim, sağlık ve iktisadi hizmetlerin götürülmesini içeren bu kapsamlı "paket"i, Dünya Bankası ve ABD Uluslararası Kalkınma Dairesi destekliyordu. Kimine göre bu program, köylülere dayanan komünistlerin öncülüğündeki Vietnam ulusal kurtuluş mücadelesinin başarısına bir yanıttı.

Bu dönemde, günümüzdeki gibi tarımsal ve genel olarak kırsal kalkınma politikaları çok çeşitli kurumsal biçimlerdeydi ve "paradigma değişiklikleri" ya da değişik modalar izlenmekteydi.[26] Bütün çeşitliliğine rağmen modernleşme politikalarının ve programlarının ortak bir temel mantığı vardı: İster "küçük üreticiler" ister büyük çaplı işletmeler, ister devlet isterse özel sektör aracılığıyla olsun *meta ilişkilerini derinleştirerek daha verimli bir tarımın* teşviki. Bu politikalar genellikle Güney'de devlet-Dünya Bankası işbirliğiyle yürütüldü; özellikle ABD, Britanya ve Fransa'nın yardımları ile özel (ulusal ve uluslararası) tarım şirketlerinin amacı modernleşme tasarımları sunmaktı.

"*Daha üretken*" olmaktan kastedilen, geliştirilmiş tohumlar, ekim yöntemleri, daha çok gübre kullanımı ile birlikte işletme kredileri ve teknik danışmanlık sağlanarak çiftçiliğin teknik koşullarının iyileştirilmesiydi. Bu politikalar, ister ihracat kalemleri isterse yiyecek olsun ürün bazında yürütülmekteydi. Özellikle 1960'lardan sonra Yeşil Devrim ve bunun yüksek verimli mısır, buğday ve pirinç için "üç büyük" tohum cinsi, bu politikaların

26 Bu ortak bir belirtiydi: Geleneksel kalkınma modelleri "kazan-kazan" senaryosuna göre hazırlanıyordu –hem iktisadi büyüme, hem de yoksulluğun kaldırılması amaçlanıyordu– ama reçeteleri kapitalizme özgü eşitsizlikler ve çelişkilerle doluydu; böylece pratikte aynı problemle karşılaştıkça görünümde "yeni" düşünceler ve yaklaşımlar icat etmek ya da eskilerini yeniden keşfetmek ve yeniden adlandırmak ihtiyacı duyuluyordu.

önemli bir ayağıydı.[27] Daha çok ürün alabilmek için bu "paketteki" yüksek verimli tohumlarla birlikte kullanılan gübre, önemli ölçüde sulama gerektiriyordu (1. Bölüm'de Kuzey Hindistan'a ilişkin örnekte bu konuya değinilmiştir).

"*Meta ilişkilerinin derinleştirilmesi*", pazar için üretimde bazı ürünlerde uzmanlaşan, büyük miktarlarda üretim ("modern" girdiler) ve tüketim (yiyecek de dahil olabilir) araçları satın alan çiftçilerin, piyasalarla daha büyük ölçüde bütünleşmesini gerektirmekteydi. Bu amaçla

- Mevsimlik üretim masrafları ve sabit sermaye yatırımları için devlet tarım bankalarının ya da diğer kamu kuruluşlarının kredi programları hazırlaması;
- Gübre kullanımının ve Hindistan'ın sulanan bölgelerinde su pompalamakta kullanılan elektriğin desteklenmesi;
- Pazarlamayı kolaylaştırmak için ulaşım altyapısının yenilenmesi; pazarlamada özel kooperatiflerden ve devlet tarımsal kurumlarından yararlanılması (ürün pazarlama daireleri gibi bunlardan bazıları sömürgecilik döneminden kalmış ve yeniden düzenlenmiştir);
- Temel ürünler için fiyat "belirlenmesi" özellikle asgari "taban" fiyatlarının saptanması gereklidir.

Devlet ürün ajanslarının, girdi ve kredi, ulaşım, depolama, işleme ve pazarlama sorunlarına ilişkin araştırma-geliştirme faaliyetlerinin genişlediği 1970'ler Tanzanya'sında yaşadım. Bana göre bu, çok değişik koşullarda, Kuzey'deki şirketlerin "tarım sektörünü" yukarıya ve aşağıya doğru bütünleştirme (ve kontrol etme) deneyimine çok benziyordu (Bernstein 1981).

27 Aslında 1930'larda ABD'de yüksek verimli tohumların geliştirilmesiyle Yeşil Devrim'in başladığı söylenebilir; bunun hikâyesi Jack Kloppenburg'un önemli bir çalışmasında (2004) anlatılmıştır.

Jonathan Barker ise (1981), Sahra altındaki bu tür tarımsal modernleşme programlarını "devlet köylülüğünün" yaratılma çabaları olarak değerlendirmiştir.

"Kalkınmacılık" zamanındaki tarımsal modernleşme çabalarının sonuçlarından genellemeye gitmek zordur çünkü çok çeşitli politika önlemleri, teknik ve kurumsal "paketler" ve bunları uygulamada devletlerin farklı yeterlilikleri vardı; uygulamaların olduğu yerlerde daha da çeşitli ekolojik koşullar ve çiftçilik türleri söz konusuydu.

Aslında bu politikaların etkilerinin değerlendirilmesi –ki, bu kendi başına bir uzmanlık alanıdır– her zaman ilgi çekicidir çünkü tarımsal "performans", hava durumundan makro iktisadi politikalara (özellikle döviz kurları ve faiz hadleri), yerel ve uluslararası piyasalardaki ve fiyatlardaki belirsizliklere kadar birçok başka faktörden de etkilenir. Değişik ölçeklerde bazı başarı hikâyeleri vardır; bunlardan en büyüğü, Yeşil Devrim'in Hindistan'ı kısa sürede tahılda kendine yeter hale getirmesidir. Bu, Yeşil Devrim'in kayıtsız şartsız "başarılı" olduğu anlamına gelmez. Bu devrimin biyokimyasal "paketlerinin", buğday ve pirinç verim artışları açısından sınırları, çevresel maliyetler vardı ve böylece sürdürülebilirliğine ilişkin sorunlar söz konusuydu. Yeşil Devrim uygulamalarından ne bütün çiftçiler, ne de yiyecek tüketenler yararlandı (bkz. 8. Bölüm); örneğin yüksek verimli ve daha pahalı ürünlere ayrılan topraklar, yoksulların başlıca besin kaynağı olan darı ve baklagiller gibi daha kalitesiz ürünlere ayrılan toprakların azalması pahasına olmuştur.

Sonuç

Hangi çiftçilerin değişik tarım politikalarından ve daha genel olarak kapitalizm altındaki değişim sürecinden yararlandığı sorusunun yanıtı, üreticiler arasındaki farklılaşmaları ince-

lemeyi gerektirir; bu da 8. Bölüm'ün ana konusudur. Gelecek bölümde şimdiki neoliberal küreselleşme dönemini ele almadan önce, küresel kapitalist ekonominin oluştuğu daha önceki dönemlerle karşılaştırıldığında, günümüzde tarımsal ihraç politikaları aracılığıyla, sanayileşme dahil, iktisadi kalkınma olasılığına ilişkin bir gözlemle bu bölümü bitirmek istiyorum.

Daha önceki sanayi kapitalizmine geçiş ve tarımın bunlara katkıları dönemlerinde, gerçek tarımsal meta fiyatları genellikle şimdikine göre çok daha yüksekti. Uluslararası ticaret hadleri "bütün 19. yüzyıl boyunca ve I. Dünya Savaşı'na kadar tarım lehineydi", oysa 1940'lardan sonra "sanayi devriminden beri ilk kez keskin biçimde, tarımsal mallar aleyhine ve sanayi malları lehine döndü" (Kitching 2001: 154-5). Bu, kısmen daha önce değindiğim, Kuzey'deki muazzam tarımsal üretkenlik artışını yansıtır. Güney'in büyük bir bölümü için kalkınmacılık sırasında ve sonrasında (bkz. 6. Bölüm) tropik tarımsal meta ihracatının teşviki, uluslararası piyasalarda fiyatları düşüren sistematik bir aşırı üretime yol açtı (bunların en bilinen örneği kahvedir).

Gavin Kitching (2001), günümüzün en zengin ülkelerinin sanayileşirken, bugünün başlıca Güney ülkelerine kıyasla, nüfuslarının çok daha az ve nüfus artış hızlarının daha düşük olduğunu belirtmektedir. Günümüze göre, o zamanın sanayi teknolojileri çok daha fazla işgücü kullanıyordu dolayısıyla sanayinin işgücüne ihtiyacı vardı ve ilkel sermaye birikimi ve kapitalist çiftçiliğin gelişimiyle yerlerinden yurtlarından koparılan kırsal kesim göçmenlerini, sanayinin emme kapasitesi vardı. Böyle olmakla birlikte küreselleşmenin ilk "altın çağı"nda Kuzey ve Güney Amerika'ya Avrupa kırsal kesimlerinden çok büyük sayıda küçük çiftçi ve tarım işçisi göç etmiştir.

Bölüm 6

Neoliberal Küreselleşme ve Dünya Tarımı

1970'lerin başında, dünya ekonomisi, küreselleşme olarak adlandırılan derin bir değişim geçirdi. Çağdaş küreselleşmenin önemi, anlamı, nedenleri ve sonuçları çok tartışmalıdır. En genel hatlarıyla bu, dünya çapında sermayenin yeniden yapılanmasının yeni biçimlerine işaret etmektedir. Bu kapsamda:

- Finansal piyasalar kuralsızlaştırıldı ve iktisadi yaşamın bütün yönleri "finansallaştırıldı";
- Uluslararası ticarette kuralsızlaşma arttı;
- Uluslar ötesi tarım ve sanayi şirketlerinin üretim, satın alma, satış stratejileri ve teknolojileri değişti;
- Bilgi teknolojilerine bağlı olarak özellikle iktisadi faaliyetlerin (üretim ve pazarlama) organize edilmesinde ve kitlesel iletişim alanında yeni olasılıklar ortaya çıktı.

Geçmişe bakınca 1970'ler, bir yüz yıl önceki 1870'lere benzer biçimde dünya ekonomisinde daha sonra görülecek yapısal değişimlerin kesin dönüm noktasıydı. Günümüz küreselleşmesini gene benzer biçimde kapitalist dünya ekonomisinin buhranı tetiklendi ve yapılan "ayarlamalarla" uluslararası meta akışları ve hepsinden önemlisi paranın dolanımı büyük ölçüde yaygınlaştırıldı. Bu dönüm noktasında (daha önce Britanya sa-

nayisinde olduğu gibi) ABD sanayisinin rekabet gücünün azaldığı görüldü.

Bu durumu Beverly Silver ve Giovanni Arrighi (2005: 56) şöyle açıklıyor: "1970'lerin derin kapitalist krizi her şeyden önce dünya kapitalizminin, ABD hegemonyası altında Küresel Yeni Düzen vaadinin acizliğinin yansımasıydı."[28] Bu dönemde, genel bir biçimde olmasa da, Güney'deki "kalkınmacılık" desteklenmişti. Sonuç olarak "önceki otuz yılın emekten ve kalkınmadan yana uluslararası sistemi tasfiye edildi; yerine sermaye dostu düzen getirildi." Buradaki "dostu" sözcüğü göreli olarak önce nasıldı, sonra ne geldi anlamında kullanılıyor. "Yeni düzende, zengin ülkelerde, kapitalizmin krizi hemen örgütlü emekçilerin ve refah devletinin, komünizmin; yoksul ülkelerde ise kalkınmacı devletin krizine dönüştürüldü."

"*Neoliberal* küreselleşme" terimiyle, bu dönemdeki değişim ve dinamiklerin, basitçe kapitalizmin çelişkilerinin (örneğin aşırı üretim, aşırı birikim ve bunların kâr hadleri üstündeki baskısı) ve devrevi dalgalanmalarının "otomatik" bir sonucu olmadığı iddia edildi; bu, sermayenin sorunlarını çözmek için belirli bir ideolojik ve siyasi programı (neoliberalizm) yansıtıyordu (Harvey 2005, özellikle 2. Bölüm). Böylece Silver ve Arrighi'nin oluşturulmaya çalışılan "Küresel Yeni Düzen" dedikleri önceki programın yerine bu yeni sistem geçiyordu. Neoliberal programın özü, sermayenin özgürlüğünü ve akışkanlığını teşvik etmek; pratikte çok seçici biçimde olsa da "devleti etkisiz hale getirmek".

Birincisi bu, devlet düzenlemelerinde ve istihdam kontratlarında yer alan çalışma saatleri, asgari ücretler, örgütlenme hak-

28 1930'lar ABD'sinde Roosevelt'in "Yeni Düzen"i (5. Bölüm) örneğine gönderme yapılıyor; burada iktisadi canlanma ve büyümeyi biçimlendirmek için temel rol, kamusal yatırım ve planlamaya verilmişti.

kı, sağlık hizmetleri, eğitim, toplumsal sigorta ve emeklilik hakkı gibi emekçi sınıfların değişik zamanlarda (çoğu yakın zamanda) elde ettiği kazanımları azaltmak ya da kaldırmak anlamına gelmektedir.

İkincisi, hiçbir düzenlemeye ya da kurala tabi olmayan sermaye piyasalarında kısa dönemli kazançlar peşindeki muazzam para miktarının görülmedik bir hızla hareket etmesi, devletlerin etkili bağımsız makro iktisadi politikalar ("ulusal" politikalar) uygulama kabiliyetini engellemektedir. Neoliberal küreselleşmenin kutsadığı şey, küresel piyasalarda "rekabetçi" olmak, kamu işletmelerinin ve hizmetlerinin özelleştirilmesi ve sosyal varoluşun bütün yönlerinin metalaştırılmasıdır.

Üçüncüsü, iktisadi kalkınma açısından neoliberalizm, Güney'deki ülkelere (ve eski Sovyet Bloku'na) devlet öncülüğünde kalkınma projesinin sonu anlamına gelen, yapısal uyum programlarını, iktisadi serbestleşmeyi, özelleştirmeleri ve "devlet reformlarını" dayatmaktadır.

İkinci Uluslararası Gıda Rejimi'nin (UGR) Çöküşü

Yukarıda bahsedilen küreselleşmenin zamanlaması ve dinamikleri açısından buradan başlamak uygun olacaktır. İkinci UGR'nin çöküş süreci erken 1970'lerde dünya tahıl piyasalarında "daha önce görülmedik bir kıtlığın ardından fiyatların aniden aşırı yükselmesiyle" tetiklendi; ABD, Sovyetler Birliği'ne karşı uyguladığı tahıl satışları ambargosunu kaldırıp, bu ülkeye göreli düşük fiyatla büyük miktarda tahıl sattı (Friedmann 1993: 40). Bu hikâye aşırı üretim ve dolayısıyla fazla üretimden kurtulmanın, fiyat istikrarını korumanın maliyetini yükselten çelişkiyi açığa çıkardı; böylece ikinci UGR'nin "ticari" açıdan etkileri de görüldü. Avrupa da

tarımı destekleme politikalarıyla ABD'yi taklit ettiği için yüz yıl içinde ilk kez barış zamanı, aşırı üretime katkıda bulundu (tabii süt ürünleri gibi diğer ürünlerde de aşırı üretim oldu). Uluslararası tarım ürünleri ticaretindeki artan rekabet, ikinci UGR'nin "ticari" yönünün düzenlenmesindeki gerginliklerle, "sanayi üretiminin" değişen coğrafyasını birbirine bağladı. Örneğin Arjantin ve Brezilya dünyanın en büyük dört soya üreticisi arasına girdiler (diğer ikisi ABD ve Çin). Soya yağlı tohumu çoğunlukla besi hayvancılığı için yeme dönüştürüldü ve üretimi yaygınlaşarak 1990-2005 arasında iki kat arttı. Soya, buğday, mısır ve pirinçten oluşan "üç önemli" tahıla katılarak dünya tarla ürünleri arasında "dört önemli" tahıldan biri oldu (Weis 2007: 17).

Soyanın hikâyesi, uluslar ötesi tarım şirketlerinin hem tarım girdileri, hem de tarımsal besinler açısından artan gücünü, etkisini ve küresel besin kaynaklarının temininde, işlenmesinde ve satışındaki kontrolünü göstermekle kalmaz aynı zamanda daha önce yararlandıkları ikinci UGR'nin "ticari" sınırlarını da zorlar. Şirketlerin, "üretimin ve tüketimin istikrarlı koşullara kavuşması için örgütlenmeleri, yatırımlarını, temin edecekleri kaynakları ve pazarlamalarını planlamayı olanaklı hale getirir" (Friedmann 1993: 52). Gerçekten de bu, ABD ve Avrupa Birliği'ndeki yüksek tarımsal sübvansiyonların sürmesine rağmen küresel gıda ekonomisinde *özel* şirket düzenlemesine doğru bir geçişi gösterir.

Tarımsal çıkarlar politikası açısından, Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin çökmesi ikinci UGR'nin transatlantik ekseninin stratejik amacının temelini (yiyecek yardımı dahil) çürütürken, ABD'nin güncel ve tekrarlayan aşırı üretim sorunları, bu konunun 1986-1994 Uruguay GATT toplantılarının gündemine getirilmesine neden oldu; oysa daha

önce bu sorunun GATT sürecine ve kurallarına katılması engellenmişti.[29]

Neoliberalizm Sırasında Küresel Tarım

İkinci UGR'nin çöküşünden sonra dünya tarım piyasasındaki düzensizlik nedeniyle üçüncü UGR ortaya çıkıyor olabilir: "Çok taraflı ticaret ve şirket gıda rejimi" doğmakta olabilir (Friedmann 2004). Uluslararası rekabet nedeniyle, şirketlerin tarımı, yukarı ve aşağı doğru kontrol ettiği ikinci UGR "ticaretinin" yerine, "çok taraflı ticaret" geçmektedir. Düzenlemeden yana ve karşı çabaların olduğu üçüncü UGR'nin, özellikle çevresel baskılar, petrol rezervlerinin tükenmesi ve iklim değişiklikleri karşısında, daha önceki iki UGR gibi bir tutarlılık içinde göreli fiyat istikrarını sağlayıp sağlayamayacağı, ucu açık bir sorudur. 2005'ten başlayarak 2008'de zirve yapan küresel tahıl fiyatlarındaki dramatik enflasyon, ikinci UGR'nin sonunun başlangıcı olan 1970'lerin (eğer aynı nedenlerle değilse) bir tekrarıydı.

Yakın yıllarda küreselleşmenin ve tarıma etkilerine ilişkin tartışmalar şunları kapsamaktadır:

- Ticaretin serbestleşmesi, küresel tarımsal mal ticaretindeki yapısal değişiklikler ve bununla bağlantılı olarak DTÖ'nün içinde ve çevresindeki mücadeleler;
- Tarımsal malların vadeli ticaretinin yani "finanslaşmanın" kışkırttığı spekülasyonun dünya fiyatları üstündeki etkileri;

29 GATT (General Agreement on Tariffs and Trade/Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması), uluslararası ticaretteki engelleri azaltmak amacıyla 1947'de kuruldu; 2004'te bunun yerini Dünya Ticaret Örgütü/DTÖ (World Trade Organization /WTO) aldı.

- Neoliberalizm tarafından Güney'e "tasarruf" önlemleri olarak dayatılan küçük çiftçilere verilen desteklerin ve diğer sübvansiyonların kaldırılmasının, tarımın önemli bir bölümü için devlet yardımının azaltılmasının etkileri;
- Küresel tarımsal girdi ve gıda şirketlerinin birleşmeler ve satın almalar yoluyla artan yoğunlaşmasının ve az sayıda şirketin piyasa paylarının daha da büyümesi;
- Bu şirketlerin benimsediği yeni organizasyon teknolojileriyle tarımdan, işlemeye ve mamul madde haline getirmeye ve perakende dağıtıma kadar, örneğin "süpermarket devrimi", küresel besin kaynaklarının tedariki ve gıda satışlarındaki paylarının önemi; yakın geçmişte önemli süper market zincirlerinin Çin'e, Hindistan'a ve Güney'in diğer bölgelerine girmesi;
- Bu teknolojilerin, şirketlerin iktisadi gücüyle birleştiğinde çiftçilerin ve tüketicilerin pratiklerini ve seçimlerini nasıl biçimlendirdiği;
- Şirketlerin, DTÖ hükümleri altında ticaretle ilişkili bitkisel genetik maddelere ilişkin entelektüel mülkiyet hakları patentleri için baskı uygulaması ve şirket "biyo-korsanlık" sorunu;
- Genetik maddelerde bitki ve hayvan mühendisliğinin yeni teknik sınırlarıyla (Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar/GDO) birlikte tek-üründe uzmanlaşmanın biyo-çeşitliliğin kaybına yol açması;
- Biyo-yakıt üretimi alanında yeni kârlı bölgelerde tarım şirketlerinin egemenliği ve bunların ABD ve Avrupa'da kamusal fonlarla desteklenmeleri; bu durumun insan tüketimi için gerekli dünya tahıl üretimini nasıl etkilediği;
- "Sanayileşmiş" gıda işleme süreçlerinin, zehirli kimyasalla-

rın artan kullanımı dahil, ortaya çıkardığı sağlık sorunları ve hızla ayaküstü yenen "abur cubur yiyeceklerin" düşük besin değerleri, aşırı şişmanlık ve bununla ilgili hastalıklar; aynı zamanda artarak süren açlık ve kötü beslenme;

- Her şeyden öte bütün bunların çevresel maliyeti, enerji kullanım düzeyi, karbon emisyonu , "sanayileşmiş" gıda üretimi, işlenmesi ve satışı, örneğin, yiyeceklerin üreticiden tüketiciye su ve karayoluyla, yüksek değerli bahçe bitkilerinin havayoluyla uzun mesafelerden taşınması;
- Böylece bugünkü küresel gıda sisteminin "sürdürülebilirliği" sorunu: Bahsedilen gidişatın artarak sürmesi ve yeniden üretilmesi.

Bu güncel ve heyecan yaratan konular hem Kuzey'in, hem de Güney'in kamusal tartışmalarında ve çok sayıda yayında yer almaktadır.[30] Bu konuların listesini yapmak bile ki, şu anda burada yapabileceğim bu, daha önce bahsedilenlerle (özellikle 5. Bölüm'le) belirli bağların olduğunu göstermektedir:

- Çiftçilik ve sanayilerde yukarı doğru ve aşağıya doğru işleyen teknik değişimlerin olağanüstü hızı (özellikle kimyasallaşma);
- Bu değişimlerin tarımsal girdi ve besin sanayilerince nasıl kâr ve birikim dürtüsüyle gerçekleştirildiği (ve kamu politikalarının oluşumunda bunların güçlü lobi faaliyetleri);
- Kuzey'de ve Güney'de çiftçilik ve besin tüketimi açısından farklılaşan etkiler ve bunların nasıl uluslararası işbölümünü, tarımsal mal ticaretini şekillendirdiği.

Şimdi neoliberal küreselleşmenin Güney'in tarımını nasıl etkilediği konusuna geçiyorum.

30 Örneğin şu kaynaklar şirket tarımını eleştirmekte ve alternatif olarak küçük çiftçi "yolunu" (bkz. 8. ve 9. bölümler) önermektedir: Desmarais (2007), Weis (2007), Patel (2007) van der Ploeg (2008), Albritton (2009) ve Bello (2009).

Kalkınmacılığın Sonu

Yukarıda Güney'deki neoliberal küreselleşmenin temel özelliğinin ticaretin serbestleşmesi, özelleştirme ve "devletin küçülmesine" yönelik politika "reformları" olduğuna değinmiştim. Bu, Dünya Bankası'nın ve IMF'nin (Uluslararası Para Fonu) borç yükümlülükleri artan hükümetlere dayattığı yapısal uyum programlarıyla gerçekleşti –1970'lerden sonra görülen diğer bir önemli yönelim. Liberalleşmeye geçişi, erken 1990'larda Hindistan'da olduğu gibi, bazı hükümetler kendileri yaptı. Böylece yeni makro iktisadi gündem, daha önceki devlet öncülüğünde kalkınmanın sonuna gelindiğine işaret ediyordu; bunun içinde tarımsal kalkınmaya, özellikle küçük çiftçilere, sağlanan desteğin azaltılması da vardı.

Bütün Üçüncü Dünya tarımı için neoliberal küreselleşmenin etkilerine ilişkin kesin bir genelleme yapmak güçtür. Benzer biçimde daha önceki "kalkınmacılık" dönemi için de genelleme yapmak zor (5. Bölüm). Bununla birlikte belli eğilimlere işaret edilebilir. Birincisi, daha düşük düzeyde devlet yatırımları, yönlendirmesi, kontrolü; özellikle küçük çiftçilere verilen doğrudan ve dolaylı sübvansiyonların kaldırılmasına, meta ilişkilerinin derinleştirilmesi eşlik etti: Annette Desmarais'e göre (2007: 48; Bello 2009 tarafından da vurgulanan) bunlar "belki de tarımsal yapısal uyumun en zararlı yönüydü". Bu açıdan Güney'deki neoliberal küreselleşme, yoksul ve küçük çiftçileri olumsuz etkiledi; birçok bölgede yeni "tarımdan kopuş" dalgaları ya da "köylüleşmeden kopuş" gerçekleşti (7. ve 8. bölümler).

İkincisi, sanayileşme ve yerli pazar için üretime ("ithal ikamesi") dayanan "ulusal kalkınma" yolu, dünya piyasalarındaki fiyatlara göre ithal mal, yerli üretimden daha ucuzsa, "rekabet-

çi olmayan" alanlarda bırakılacak, ithalatın serbestleşmesi sağlanacaktı. "Kalkınmacılığın" iç piyasa yönelimi, görünüşteki "göreli avantaja" göre ihracat için üretime çevrilecekti. Bunun kapsamında,

- "Geleneksel" ihraç ürünleri olan kahve, kakao, çay, şeker, pamuk ve palmiye üretimi artırılacak, bazı durumlarda ekilmeleri yeniden canlandırılacaktı;
- Özellikle bahçe ürünlerinden olan taze meyve ve sebze gibi yüksek değerli ürünler, çiçekçilik, karides gibi deniz ürünleri teşvik edilecek, havayoluyla Kuzey Amerika ve Avrupa'nın süper marketlerine gönderilecekti;
- Özellikle Latin Amerika'nın bazı yörelerinde bir kısmı biyoyakıt ve hayvan yemi için kullanılmak üzere büyük çaplı soya, şeker ve tahıl üretimi genişletilecekti.

Üçüncüsü, bütün bu örneklerden görülebileceği üzere, değişik yerlerde, "aile" çiftçilerinden orta ve büyük kapitalist çiftçilere ve bazı durumlarda şirket tarım işletmelerine kadar, değişik çiftçilerin meta üretme süreçleri derinleştirilecek ve uzmanlaşmaları artırılacaktı.

Ve Köylülüğün Sonu mu?

İki yüzyıldan fazla bir zamandır değişik yerlerde ve zamanlarda, "köylünün" ya da küçük çiftçinin ya da aile çiftçisinin sonunun geldiği açıklandı –ve hararetle tartışıldı. Tartışmada çeşitli savlar öne sürüldü:

- Ampirik olarak: Bu gerçekleşti mi ya da gerçekleşmedi mi? Nerede? Ne ölçüde?
- Analitik olarak: Değişik yerlerde, değişik derecelerde neden olmadı ya da oldu?

- Ve normatif olarak: Köylülüğün sona ermesi modern iktisadi gelişim için iyi bir şey mi, kötü bir şey mi?

Kapitalist ve/veya sosyalist modernleşmeyi, birçok Marksist dahil, savunanlara göre "köylülüğün yok olması" (Kitching 2001), acılı da olsa iyi bir şey. Onlara göre, modernleşmeye doğru ilerlemenin kazanımları her zaman önemli altüstlükler içerir. Yeninin yaratılması için eskinin yıkılması gerektiği, (kapitalizm öncesine romantik biçimde yaklaşmaktan hoşlanmayan) Marx'ın çok canlı biçimde anlattığı bütün acılara rağmen kapitalizmi analizinin önemli bir boyutudur.

"Köylünün tasfiyesinin" kötü bir şey olduğu görüşü, kabaca popülizmle ilişkilendirilir. Gavin Kitching'in (1982) çok güzel gösterdiği gibi, popülist düşünceler bir anlamda modern dünya tarihi boyunca kapitalizmin gelişiminin yarattığı büyük toplumsal altüstlükler karşısında yinelenen tepkilerdir. "Halkın" simgesi olarak küçük üretici zanaatkâr ve köylünün kendine özgü değerlerinin ve çıkarlarının savunusu birçok kere, sermaye birikiminin yol açtığı değişimlere karşı bir ideoloji ve hareket olarak ortaya çıkmıştır. Bu, hem birikim merkezleri olan Kuzeybatı Avrupa ve Kuzey Amerika için, hem de genişleyen dünya ekonomisine dahil olurken, kapitalist gelişimin etkilerine maruz kalan, 19. yüzyıl Rusya'sından günümüz Güney'ine kadar diğer bölgeler için de geçerlidir. Özellikle tarım popülizmi, kapitalizm ve onun sınıfsal temsilcileri yeniden üretilirken –tüccarlardan bankalara, kapitalist toprak mülkiyetinden tarımsal sermaye ve tarım şirketlerine kadar– köylüyü ya da aile çiftçisini savunur; tarım popülistleri, bir zamanların devlet öncülüğünde "ulusal kalkınma" projelerine, ister kapitalist, ister ulusalcı, isterse sosyalist çeşidi olsun (1930'ların etkili Sovyet kolektivizasyonu dahil) karşı çıkarlar.

Harriet Friedmann (2006:462), "Dünyanın geri kalan köy-

lülüğüne şimdiki kitlesel saldırıdan" (bu daha önceki benzer dalgaların üstüne gelmektedir) söz ederken, Philip McMichael (2006: 476), "şirket gıda sistemi (…) şirket tarımını yerleştirmenin önkoşulu olarak köylüleri mülksüzleştirmektedir" demektedir. Bunu Harvey (2005), "mülksüzleştirerek birikim" (aslında ilkel birikimin yeni bir dalgası) olarak nitelendirmektedir. Üçüncü ve dördüncü bölümlerdeki tartışmaları hatırlayarak soru şu şekilde ortaya konabilir: Bugünkü küreselleşme koşullarında artarak süregelen geçimlik üretimin metalaştırılmasının yol açtığı küçük ölçekli çiftçilerin toprak kaybı, geçmişe kıyasla daha mı kapsamlıdır? Küreselleşme, "köylülüğün tasfiyesi" tarihsel dünya sürecinde bir zirve midir? Bu süreç kapitalizmin tarihinde şimdiye kadar değişik zamanlarda ve yerlerde eşitsiz ve eksikli biçimde gelişmişti.

Bu tür soruları ele alırken Farshad Araghi'nin (2009) dikkat çekici dönemlendirmesi şöyledir:

i. 1492-1832: "Sömürge dönemi kapatma hareketleri ve İngiltere'deki orijinal ilkel sermaye birikimi"; bu sürecin bir ucunda Kolomb'un Karayip Adaları'na gelişi ve öbür ucunda Britanya'da Yoksul Yasası değişikliği var. Bu, "İngiliz liberal burjuvazisinin (…) refah sistemi kalıntılarını sistematik olarak yok etmeye başlamasını" temsil eder (2009: 120). Bunun amacı, sanayi burjuvazisinin gücünü, on dört yıl sonra Britanya'nın "tarımsal çıkarlarına" karşı, Tahıl Yasaları'nı iptal ederek gösterdiği gibi, işçi sınıfını terbiye etmekti (bkz. 5. Bölüm).

ii 1832-1917: "Sermayenin gıda sistemi", sanayi kapitalizminin ve yarattığı küresel işbölümünün doğuşunu ve egemen hale gelmesini gösterir. "Bu dönemde sömürgeci-liberal küreselleşmenin tarım politikası (…) anayurtta köylülüğün azaltılması, proleterleşme ve şehirleşme; sömürgelerde ise

köylüleşme ve kırsallaşmanın artması ve baskı altında tutulan emeğin aşırı sömürülmesiydi" (*ibid* 122).

iii. 1917-1975: Bir ucunda Bolşevik Devrimi, öbür ucunda Vietnam ulusal bağımsızlık mücadelesinin zaferi olan bu dönemin özelliği "klasik liberalizmden, küresel reformist bir geri çekilmeydi" (*ibid)*; buna kalkınmacı devlet de dahildir (bunun ilk önemli örneği Sovyetler Birliği idi).

iv. 1970'ler ve sonrası: Neoliberal küreselleşme, "köylülüğün göreli tasfiyesinin ve savaş sonrası dönemin yerini, küresel kapatma dalgasıyla köylülüğün mutlak tasfiyesine ve yersiz yurtsuzlaşmasına" bırakması (*ibid* 133-4).

Araghi'nin çerçevesini, bu kitapta kullanılan tarihsel ana hatlarla karşılaştırılmasına ve karşıtlıkların görülmesine imkân verdiği ve şu sonuca ulaştığı için özetledim: "Köylülüğün küresel tasfiyesi, köylülüğün ölümüne yol açan tamamlanmış ya da kendini tamamlayan bir süreç değildir. Toplumsal sınıflar basitçe sona erip, yok olmazlar; onlar toplumsal mücadelelerle yaşarlar ve dönüşürler" (*ibid* 138).

Şimdi buradan köylülük, küçük çiftçilik ya da aile çiftçiliği gibi terimlere daha derin bir inceleme için yeniden dönmek durumundayız. Bunların (a) bir toplumsal sınıf olup olmadığına ve (b) bu soruya verilen değişik yanıtların sonuçlarına bakmalıyız. Yedinci bölümde, günümüz modern kapitalizminde, köylülerin ya da aile işletmelerinin yaşamasına ya da ısrarla devam etmesine ilişkin konulara ve düşüncelere yeniden döneceğiz. Sekizinci bölümde kırsal kesim sınıf oluşumlarını daha derinden inceleyeceğiz. Dokuzuncu bölümde ise özellikle sınıf ilişkilerinin iktisadi sosyolojiden, sınıf eylemini içeren siyasal sosyolojiye doğru geçerken sınıf analizinin gösterdiği karmaşıklıklara değineceğiz.

Bölüm 7

Kapitalist Tarım ve Kapitalist Olmayan Çiftçiler mi? Üretim, Sömürü ve Direnme

Şimdiye kadar kapitalizmin eşitsiz gelişiminden birkaç kez bahsettim. Bu bölümde neden özellikle tarımda, kapitalizmin eşitsiz geliştiğine dair çeşitli açıklamaları, köylülerin ya da aile çiftçiliğinin hâlâ sürmekte oluşuna atıfla, ele alacağım. Bu konuda kabaca üç açıklama var:

i. Tarıma sermaye yatırmanın önündeki "engeller";
ii. Sermayenin çıkarlarının, küçük ölçekli çiftçiliğin teşvik edilmesini ve yeniden üretimini gerektirmesi;
iii. Küçük ölçekli çiftçilerin mülksüzleşmeye ve proleterleşmeye karşı direnmesi (6. Bölüm'ün sonunda değinilen Araghi'nin "toplumsal mücadelelere" gönderme yapması).

Bu tür açıklamalar, her zaman belirli tarihsel koşullara bakarak sınanmalıdır. Göstereceğim gibi, koşullar değiştikçe, açıklamaların geçerliliği de değişmektedir.

Kapitalist Çiftçiliğin "Engelleri" Nelerdir?

Üretimin Teknik Koşulları: Sermayenin Doğayla "Sorunu" ve Çözümü

Bir grup açıklamada, genel olarak sermaye yatırımlarının önündeki engellerden ve daha doğrudan olarak tarımdaki engellerden bahsedilmektedir. Örneğin, imalat sanayisi, doğadan zaten çıkarılmış olan malzemeyi dönüştürürken (tarımsal girdi ve gıda sanayilerinin de yaptığı gibi), çiftçilikte doğayı sahiplenme faaliyetleri aracılığıyla doğa dönüştürülür; dolayısıyla doğal çevrenin ve ekolojik süreçlerin belirsizlikleri ve bunların nasıl bitki ve hayvan organizmalarını etkileyeceği sorunuyla karşılaşılır.

İkinci tür açıklamalarda, tarımın belirli doğal koşullarının, işgücü zamanı ile üretim zamanı arasındaki farklılığa yol açtığının üstünde durulur (Mann ve Dickinson 1978). Sanayi üretiminden farklı olarak tarımda üretim zamanı, işgücü zamanını geçer (toprağın hazırlanması, ekim, çapalama vb.), çünkü bitkilerin ve hayvanların doğal büyüme ritmi vardır. Bunun anlamı, hasattan ya da hayvanların kesime hazır olmasından önce sermayenin "bağlanması" gerektiğidir.

Ancak, 6. Bölüm'de değinildiği gibi, modern kapitalist tarımın eğilimi tarımı, sanayiyle benzer doğrultuda geliştirmektir: Doğal süreçleri mümkün olabildiğince *basitleştirmek, standartlaştırmak* ve *hızlandırmak*. Tarımsal girdi sanayileri, özellikle de tarımsal gıda sanayilerince geliştirilen teknolojik yeniliklerin amacı hem bitki, hem hayvan verimini artırmak, daha hızlı olgunlaşmalarını sağlamak ve bu süreçlerin sonuçlarını şu öğelere dayanarak daha öngörülebilir hale getirmektir:

- Toprak (gübreler), zararlı otlar (bitki öldürücüler), parazitler (böcek ilaçları);
- İklim (sulama, seralar);
- Bitki özellikleri (daha hızlı büyüyen çeşitler, erken hasattan sonra yapay olgunlaşma için genetik mühendisliği);

- Hayvanlar (yoğun bitki yemleri, büyüme hormonları, genetik mühendislik).

Modern kapitalist tarımı eleştirenler, bu yeniliklerin, ciddi ve artan ekolojik maliyetlerle, tarımın daha yoğun "sanayileşmesi" anlamına geldiğini belirtmekteler –yiyeceklerin üretilme ve işlenme biçimleri nedeniyle ortaya çıkan sağlık sorunları, besin değerlerinin azalması ve birçok yiyecekte zehirli maddeler düzeyinin artması gibi. Birçok olası örnekten ikisine bakalım. Birisi son 150 yıldır tarla ürünleri ekimindeki, günümüzde giderek artan ekolojik değişimdir: Tarihsel "kapalı devre tarımsal-ekosistemlerden (5. Bölüm), toprak, bitki kimyası ve mikroorganizmaların karmaşık etkileşiminin radikal biçimde basitleştirildiği, gübreler ve diğer kimyasalların artarak kullanıldığı "sürekli akış" sistemlerine gelinmiştir. En son durumda, bitkilerin daha verimli ve hızlı büyümesi için toprak, sadece kimyasalların "akıp geçmesini" emen bir aracı konumundadır. Bu süreçlerin sonucunda verimsizleşen topraklarda herhangi bir şey yetiştirmek için durmaksızın artan kimyasallar gerekmektedir; yoğun kimyasallaşma ise toprakların ve yeraltı su kaynaklarının zehirli maddelerle dolmasına yol açmaktadır; bizler de buralarda yetişen ürünleri yemekteyiz.

Diğer örnek, "kapatılmış hayvanları besleme operasyonlarıyla" ilgilidir. En kısa sürede daha çok biftek, domuz ve tavuk eti elde etmek için hayvanlar mümkün olabilen en dar alanlara kapatılmaktadır. Aslında bu da bir tür "sürekli akış" yöntemidir; hayvanın gövdesi, yoğunlaştırılmış yemleri ve büyüme hormonlarını ve bu biçimde kapatıldıkları için hastalık risklerine karşı yüksek düzeyde verilen antibiyotikleri emecek bir vasıta durumundadır. Tavukçuluk belki de sanayileşmiş tarımın en çarpıcı örneğidir çünkü standartlaşmış bir tavuk

"fabrikası", kapalı ve kontrollü iç çevresiyle birlikte, tamamen taşınabilir niteliktedir. Kârlı bulunan herhangi bir yerde kurulabilir; böylece sermaye, toprağa ve şimdiye kadar tarımın tarihi boyunca geçerli olmuş olan, üretimin belirli yöresel sınırlamalarına bağlı olmaktan "kurtulur".[31]

Üretimin Sosyal Dinamikleri: Rant, İşgücü Süreci, İşçi Maliyeti

Politik ekonomide kapitalist çiftçiliğin eşit olmayan gelişimine ilişkin başka açıklamalar da vardır. Bir görüşe göre mutlak rantın yükü, çiftçiliğin kârından düşüldüğü için, sermaye, tarımsal malların değerinin paraya dönüştürülmesindeki riski, gecikmeyi ve maliyeti azaltmak için tarımı "aile" çiftçilerine bırakmak eğilimindedir (Djurfeldt 1981). Bir diğer görüş işgücü süreciyle ilgilidir: Bağ ve bahçelerde işgücünü, işin kalitesini ve hızını denetlemek, bir fabrikaya göre çok daha zor ve maliyetli olduğu için tarımda ücretli işçiye kıyasla aile çiftçileri avantajlı durumdadır. Üçüncü sava göre, hızlı sanayileşme ve buna bağlı olarak hızlı şehirleşme ücretleri artırır dolayısıyla aile çiftliklerinin, kapitalist çiftliklere göre "işgücü-fiyat avantajı" vardır; bu da "tarımsal kapitalizmin başarısızlığında" bir faktördür –ya da Niek Koning'e (1994) göre 1846-1919 arasındaki Britanya, Almanya, Hollanda ve ABD'deki kapitalist çiftçiliğin başarısızlığında.

Şimdiye kadar özetlenen çeşitli açıklamalar değişik bir bakış açısıyla da yorumlanabilir. Küçük ölçekli çiftçiler, maliyetleri üstlenip, kapitalist çiftçilerin göze almadığı riskleri aldıkları için *rekabetçi* olarak görülebilir. Dolayısıyla, koşullara bağlı olarak, küçük çiftçiler, kapitalist çiftçilere kıyasla, tarım ürün-

31 Brezilya, Tayland ve Çin birlikte dünya kümes hayvanları ticaretindeki paylarını 1995'te % 23'ten 2003'te % 46'ya çıkarmışlardır (Burch 2003).

lerini daha ucuza sağlayabilirler ama sermayenin, tarımın yukarıya ve aşağıya doğru süreçlerine yatırım yapması daha kârlı olabilir (5. Bölüm). Bu nokta da bizi, tarımdan eşitsiz gelişime ilişkin ikinci grup açıklamaya yani çiftçiliği "aile" birimlerine bırakmanın sermayeye getireceği avantajlara götürür.

Sömürü: "Aile Çiftçiliğinin" Sermayeye Yararı Var mı?

Bazı bakımlardan sermaye için "aile" çiftçiliğinin yararları, basitçe madalyonun diğer yüzü olan kapitalist çiftçiliğin "engelleri" olabilir ama sermayenin üstüne yürüdüğü ve değiştirmeye çalıştığı "engeller" sabit değildir. Daha önce de belirttiğim gibi, sermayeye yararlı olma savı, küçük ölçekli çiftçiliğin, kapitalist çiftçilikle rekabet edebilirliği varsayımına dayanmaktadır. Burada bu tür düşüncelerin nasıl ortaya çıktığını ve uygulamalara dair bazı belirsizlikleri ve karmaşıklıkları, özellikle de "aile" çiftçiliğinde kullanılan *emeğin*, toplumsal niteliğini ve dolayısıyla *sömürü* meselesini açıklığa kavuşturmak istiyorum.

1920'lerde önemli Rus tarım iktisatçılarından A. V. Çayanov (1888-1937) şöyle yazıyordu.

> (…) Kuzey Amerika gibi gelişkin kapitalist ülkelerin çoğunda ipotekli kredi verme, tarımsal işletme sermayesine finansman sağlama yaygın biçimde gelişmiştir; ulaşım, tahıl ambarı, sulama ve diğer işlerde sermaye yatırımları önemlidir (…) Bunlar kapitalizmin, tarımı etkisi altına almasının yeni yollarıdır. Böylece çiftçi, başkalarının üretim araçlarıyla çalışan işgücüne dönüşür. Görünümdeki dört bir yana dağılmış bağımsız küçük meta üreticilerine rağmen tarım bir dizi büyük işletmede yoğunlaşan bir iktisadi sisteme dönüşür ve bunlar aracılığıyla finans kapitalizminin en gelişkin biçimlerince kontrol edilen alana girilmiş olur (Çayanov, 1966: 202).

Kendi zamanına göre bu çok dikkate değer bir açıklamadır. Birincisi, Çayanov modern kapitalist tarımın "iktisadi sisteminin", yukarıya ve aşağıya doğru tarımsal girdi ve besin sanayilerinin ötesine geçtiğini ve "finans kapitalizminin en gelişkin biçimlerince" kontrol edildiğini etkili biçimde ifade eder. Bunlar, sıkça spekülatif faaliyetlerle toprak piyasasını ve tarımsal mal ticaretini finanse ederken, çiftçiye üretim kredileri de verirler. İkincisi, görünümdeki bağımsız (aile) çiftçilerini "küçük meta üreticileri" olarak nitelendirir (ben de bunları, küçük meta üreticileri olarak adlandırmıştım). Üçüncüsü, modern kapitalist tarımda, bu tür çiftçilerin hiç de "bağımsız" olmadıklarına işaret eder; sınıfsal konumları, emekçinin sermaye karşısındaki durumuna benzer: "Başkalarının üretim araçlarıyla çalışan işgücü." Dolayısıyla çiftçiler, başka biçimde olsa da, genel olarak emekçilerin, sermaye tarafından sömürülmesi anlamında sömürülürler ve muhtemelen sermaye yararlandığı sürece bu böyle devam eder.

Çayanov, çiftçilerin ücretli işçi kullanmayan hane halkı üyelerinden oluşan "*küçük* meta üreticileri" olduğunu varsayar. Tarım işletmesinin ölçeği, "aile çiftliği" kavramı, tarımın yukarıya doğru ve aşağıya doğru ilişkileri gibi çeşitli nedenlerle bu varsayım teorik ve tarihsel olarak kısıtlayıcıdır.

Birincisi, Çayanov'un zamanında ölçek, genel olarak çiftliğin *büyüklüğüyle* belirleniyordu. Gerçekten de çiftliğin büyüklüğü, bir ailenin sahip olduğu üretim araçlarıyla işleyebileceği toprak miktarıyla sınırlıydı. Modern kapitalizmde ölçeğin daha geçerli belirleyicisi *sermaye miktarıdır*: Değişik tür çiftçilik için gerekli sermaye miktarı –iktisatçıların terminolojisiyle bir işe "giriş"– ve yeniden üretim "maliyetleri". Bunlar çiftliğin büyüklüğünü etkiler; tabii tahıl ve yağlı tohum üretiminde olduğu gibi makineleşmeyle az sayıda işgücüyle çok daha büyük

alanları ekmek olanaklıdır. Öte yandan bahçe tarımının bazı en verimli alanlarında –(taze meyve ve sebze), meyve ve çiçek bahçeleri, üzüm bağları– göreli küçük toprak parçalarında yoğun sermayeyle (ve emek-yoğun) üretim yapılır.

İkincisi, "aile çiftliği" çok yanıltıcı olabilecek farklı anlamlarda kullanılmaktadır: Ailenin *sahip olduğu, işlettiği* ya da aile üyelerinin *çalıştığı* topraklar (bkz. 1. Bölüm). Ailenin sahip olduğu bir çiftlik, bir işletmeci tarafından idare edilen ve ücretli emek kullanılan bütünüyle kapitalist bir işletme olabilir. Benzer biçimde (bazı Amerikan tahıl çiftlikleri gibi) ailecek işletilen bir çiftlik, ücretli işçi kullanan ya da sürüm, ekim, ilaçlama ve hasat işlerinin uzmanlaşmış birimlere kontratla yaptırıldığı kapitalist bir işletme olabilir. Aile üyelerinin çalıştığı çiftlik terimi, "aile" çiftliğine en yaklaşan kavramdır ve çiftçi sömürüsünün olanaklı olabildiği yegâne örnektir. Aşağıda bu konuyu ele alacağım ama şimdilik aile emeği kullanan çiftliklerin sıkça ücretli işçi de kullandığını belirtelim.

Üçüncüsü, Çayanov'un Kuzey Amerika için tanımladığı gibi, bu çiftlikler bütünüyle modern kapitalist tarımın içine katılmış durumdadır. Örneğin tarımsal gıda şirketleri bunlarla yaptıkları kontratlarda tam olarak kullanacakları "girdileri, üretim süreçlerini ve çıktılarını" tanımlarlar (Albritton 2009: 82) ve bunlar genellikle ücretli işçi kullanan kapitalist işletmelerdir. Bu açıdan bunlar, büyük otomobil fabrikalarına parça üretmekte uzmanlaşmış (genellikle küçük) kapitalist işletmelerden farklı değildir. Bu tür tarımsal işletmelerin sahipleri olan "çiftçiler" kontrat yaptıkları şirketler ya da kredi aldıkları bankalar tarafından "sömürülemezler" (her ne kadar sıkça aksini iddia etseler de); aksine onlar istihdam ettikleri işçileri sömürürler (3. Bölüm'de açıklandığı gibi).

Çayanov'un "köylü çalışmalarında" yaygın biçimde kulla-

nılan başka bir sömürü kavramı vardır: "*Kendi kendini sömürme.*" Bu kavramın dayandığı sav şudur: Aile emeğinin yeniden üretilme zorunluluğunun anlamı, olumsuz koşullarda her ilave emek gücünün maliyetinin düşmesidir. Hane halkı çiftçilik yaparken, kendi emeğini, kapitalist çiftçinin emek maliyetini ve beklenen kârı hesapladığı biçimde hesaba katmaz. Aslında "köylüler", kapitalistlere göre, daha düşük emek verimliliği içinde olsalar da, onlara kıyasla daha sıkı çalışırlar. Benzer biçimde kapitalist çiftçilere göre toprağı daha yüksek fiyattan satın alır ya da kiralarlar ve ürünlerini daha düşük fiyattan satarlar. Küçük aile çiftçileri, kapitalist çiftçilerin kabul etmeyeceği biçimde üretim ve yeniden üretimin maliyetini, daha düşük tüketim düzeylerinde üstlenirler; böylece kendilerini sömürürler. Bu düşünce Çayanov'a özgü değildir. Modern kapitalizm çağı boyunca küçük ölçekli çiftçiliğin gücü ya da "köylülüğün sürmesi" görünümüne dair başka açıklamalarda da bu savlar vardır; bunlara 19. yüzyılın sonunda Marksist Karl Kautsky de (1988) dahildir. Köylülüğün gücü ya da "sürmesi" bakımından, köylü ya da aile çiftçiliği, işgücü maliyetini (ücretler) düşüren "ucuz yiyecekler ürettiği ya da kendisi "ucuz" işgücü olduğu sürece sermaye bu duruma hoşgörüyle bakar hatta teşvik eder. Diğer bir deyişle, işgüçlerini satan köylülere ve küçük çiftçilere daha az ödeme yapılabilir çünkü ücretleri hane halkının yeniden üretiminin bütün maliyetini karşılamak zorunda değildir; bu kesimler kısmen çiftçilik yaparak aile gelirine destek sağlar – bu durum bazen kırsal göçmen işgücünü kullanan sermayeye sübvansiyon olarak görülür. Sömürgecilik döneminde de rastlanan bu tür koşullara 4. Bölüm'deki "yarı proleterleşme" konusunda değinilmişti; 8. Bölüm'de konu daha derinleştirilecektir.

Özetle, politik ekonomideki çeşitli savlar, kapitalist tarı-

mın evriminin neden daha geniş kapsamlı bir kapitalist çiftçilik yaratmadığına ilişkin açıklamalar getirmektedir. Bu açıklamalardaki ortak tema kapitalist tarımın, piyasa yapısı ve birikimin dinamikleri içinde sermayeye yararlı olduğu sürece küçük ya da aile çiftçilerini (ya da "köylüleri) içeren ya da bünyesine katan yeni yollar bulduğudur. İster Güney'de ("köylüler"), ister toplam tarımsal üretim değeri içinde çiftçilerin payının sürekli azaldığı, tarımsal girdi ve gıda şirketlerinin yararına olarak girdi (ve maliyetlerinin), ürün işleme ve pazarlamanın paylarının arttığı Kuzey'de olsun bu, sıklıkla ama zorunlu olarak değil, çiftçilerin doğrudan ya da dolaylı yollarla sermaye tarafından "sömürüldükleri" kavramıyla bağlantılıdır (Weis 2007: 82).

Son olarak, Güney'in bazı bölgelerinde Çayanov'un anlatımıyla bazen uzun süreler boyunca "kapitalizmin tarıma nasıl girdiğine" bağlı olarak küçük çiftçiler marjinalleştirilmekte" ya da "devre dışı" bırakılmaktadır.[32] "Köylülüğün sürmesi", bazılarının iddia ettiği gibi (6. Bölüm) şimdi kimi bölgelerde yoğun bir "mülksüzleştirmeyle birikim" yoluyla sona ermiş olsa da, bu durum ilkel birikimin eşit olmayan ve uzun süren niteliğini de yansıtıyor olabilir.

Kısaca bu tür süreçler, rastlantılara bağlı ve değişime tabidir. Bu, "sermayeye yararlı *olduğu sürece*" kapitalizmin "küçük" çiftçileri içerecek yollar bulduğu görüşüne de yansır. Ama değişimi münhasıran sermayenin çıkarlarına bağlamak yeterli midir? Araghi'nin (yukarıda) bahsettiği "toplumsal mücadelelerin" rolü ne olacak?

32 8. Bölüm'de açıklayacağım gibi bu, meta ilişkilerince "baypas" edildikleri anlamına gelmemektedir.

Direnişin Rolü

Küçük çiftçilerin ve köylülerin metalaşmaya, mülksüzleşmeye ve proleterleşmeye karşı *direniş* tarihlerinin gösterdiği gibi Güney'in değişik bölgelerindeki sömürgecilik dönemleri dahil, tarımda kapitalizmin eşitsiz gelişimini kavramanın başka bir yolu daha var. Bu direnişler, toprak, rant, vergi, borç, zorunlu ekim, zorunlu işgücü hizmeti için, sömürgeci ve bağımsız devletlerin ilerleme adına küçük çiftçilere dayattığı çeşitli denetimlere karşı mücadelelerde görülür; amaç ister sömürgeciliğin ten rengi farklı insanları "uygarlaştırması" (4. Bölüm), isterse iktisadi kalkınma stratejilerinde tarımın "modernleştirilmesi" olsun (5. Bölüm). Bu tür direnişlerin büyük ya da küçük çaplı, kahramanca ya da sıradan birçok örneği vardır. Büyük ölçekli ve kahramanca direnişlerin bir örneğini Eric Wolf'un *Peasant Wars of the Twentieth Century* (1969) kitabında bulmak mümkün. Burada 1900'lerden 1960'lara kadar Meksika, Rusya, Çin, Vietnam, Cezayir ve Küba'daki örnek direnişler incelenmiştir.[33] Günümüz koşullarında neoliberal küreselleşmenin de, "küresel tarımsal direniş" karşı hareketini yarattığı belirtilmektedir (McMichael, 2006).[34]

Daha küçük ölçekteki bir örneği, 1970'lerin sonunda Malezya'da bir köy araştırması yapan James C. Scott *Weapons of the Weak* (1985) kitabında vermektedir. Scott'a göre toplumsal olarak farklılaşmış kırsal yörelerde, sürekli ve birikimli "köylü direnişinin günlük biçimleri", köylü çiftçilerin koşullarını, ara

33 Barrington Moore Jr'ın ufuk açıcı çalışmasında (1966), 17. yüzyıl İngiltere'sinde, 18. yüzyıl Fransa'sında, 19. yüzyıl ABD'sinde ("son kapitalist devrim" olarak Amerikan iç savaşı ve sonrasında köleliğin kaldırılması), 19.-20. yüzyıllar Çin'inde, Japonya'sında ve Hindistan'ında (tek sömürge örneği), devletin oluşum sürecinde, toprak sahipleriyle köylüler arasındaki sınıf mücadelelerinin rolü karşılaştırılır.

34 Kuralsız kapitalist gelişmeye karşı, "karşı hareketler" kavramı Karl Polanyi'nin ünlü eserinden (1957) gelmektedir.

sıra gerçekleşen, daha yaygın tanınan çatışma ve isyan hareketlerinden daha fazla iyileştirmektedir.[35]

Sermayenin çıkarlarına ve her şeye kadir oluşuna tek taraflı vurgu yerine, gene benzer biçimde tek taraflı kahramanlık ve sıradanlık arasında değişen çeşitli ölçeklerdeki direniş öykülerini koymak yararlı mıdır?

Sömürgecilik koşullarında –değişik dönemlere, yerlere ve biçimlerine bağlı olarak– sömürgeci devletler, özellikle yoğun nüfus barındıran kırsal yörelerde, sonucunun altüstlük ve düzensizlik olabileceğini düşünerek, genellikle köylüleri mülksüzleştirmek gibi devasa bir işin altına girmeye hevesli değillerdi. Bunun yerine 4. Bölüm'de gördüğümüz gibi, doğrudan ya da dolaylı olarak, bilerek ya da bir kasıt olmadan, geçimlik köylü tarımını metalaştırmak için çeşitli politikalar gütmüşlerdir. Yerli hiyerarşileri –"eski (sömürge öncesi) iktidar yapılarını"– içlerine katıp uyumlu hale getirmeleri (4. Bölüm'deki Bagchi alıntısı) amaçlarına ulaşmayı kolaylaştırmıştır. Kırsal bölgeleri yönetirken, toprakların denetimi dahil, Latin Amerika'da *cacique*, Kuzey Hindistan'da *zamandari*, sahra altı Afrika'sında "kabile" reisleriyle işbirliğine girmişlerdir (Mamdani, 1996). Sömürgeci devletler Hindistan ve Afrika'da bazen köylülüğün arasından, (küçük) kapitalist çiftçilerin çıkmasını teşvik etmişlerdir.

Aslında sömürgecilik projesi ve bunun yerli köylülük üstündeki etkileri kendi çelişkileriyle biçimlenmiş ve sınırlanmıştır. Örneğin Michael Cowen ve Robert Shenton (1991a, 1991b) Afrika'daki Britanya sömürgeciliğinin amacının, toplumsal ve siyasi düzensizlik olmaksızın, iktisadi gelişme olduğunu iddia etmektedirler. Bunun anlamı, Afrikalı tebaalarını yavaş biçimde, burjuva uygarlığının maddi temeli olan meta üretimi ve tü-

35 Bu nedenle Scott (2005) çağdaş "küresel tarımsal direniş" iddialarını kuşkuyla karşılamaktadır (bkz. 9.Bölüm).

ketimiyle tanıştırırken, "geleneksel" yollarla toplumsal düzeni sürdürmek için kırsal "topluluk" ve "kabile" kimlikleri, patriarkal ve şeflik otoritelerinin güçlendirilmesi olmuştur. Bu nedenle Afrikalılara toprakta özel mülkiyet hakkı ve banka kredilerine erişim gibi burjuva hakları hemen tanınmamıştır. Cowen ve Shenton'un görüşüne göre bu, Afrikalıların daha çok yararlanabilecekleri kapitalizmin gelişimini engellemiştir.

Son olarak sömürgelerdeki bazı köylüler, uzmanlaşmış meta üretimine geçmek için kendileri yeni yollar bulmuştur. Dördüncü bölümde bahsedilen Polly Hill'in *The Migrant Cocoa Farmers of Southern Ghana* (1963) çalışmasında, çiftçilerin "geçimlik" üretimden meta üreticilerine dönüşümünün iyi bilinen bir örneği verilmektedir. Dahası Hill'e göre zamanla, daha başarılı olanlar kapitalist çiftçi olmuşlardır. Daha genel olarak basitçe sömürgeci dayatmaların karşısında edilgen kurban ya da aktif muhalif olmak yerine birçok köylü, meta üretimine geçiş (geçimlik tarımın metalaşması) için daha iyi ya da olumsuz koşullarda, daha çok ya da az toprak ve işgücü kaynaklarını seferber ederek, daha çok ya da az başarılı olarak *müzakere* etmeye çalışmıştır. Benzer bir durum sömürgecilikten kurtulduktan sonra "ulusal kalkınma" dayatmasına karşı da görülür.

Siyasi bağımsızlık ve "kalkınmacılık" döneminde, küçük çiftçiliği geliştirme, modernleştirme ve meta üretimine katma yönünde bilinçli stratejiler güdülmüştür. (Bu politikalardan bazılarına 5. Bölüm'de değinildi.) Burada kısaca büyük önemi olan (ve hararetle tartışılan) başka bir politikayı, yeniden dağıtımı amaçlayan *toprak reformunu* ele alacağım (bkz. 6. Bölüm). Böylece bu bölümün analitik açıklamaları son bulacak ve konu gelecek bölüme bağlanacak.

Toprak Reformları

Değişik tür toprak reformları, 18. yüzyıl Fransız Devrimi'nden başlayarak modern tarihin önemli dönemeçlerinde iz bırakmıştır. Toprakta mülkiyet hakkının yeniden dağıtımı çeşitli biçimler alabilir:

- Büyük çiftliklerin ve malikâne topraklarının kamulaştırılması ve küçük çiftçiler arasında paylaştırılması;
- Küçük çiftçilere zaten işlemekte oldukları toprakların mülkiyet hakkının verilmesi; onların rant ödemekten ve toprak sahiplerinin otoritesinden kurtarılması, toprağı kullanım ve mülkiyet haklarının daha güvenli hale getirilmesi;
- Büyük ticari çiftliklerin ve plantasyonların millileştirilmesi;
- Eski Sovyet Bloku, Çin, Vietnam ve Küba'da devlet çiftliklerinin ve komünlerin kolektif tarımdan çıkarılması.

Bu tür toprak reformları her zaman siyasi kararlar ve süreçlerdir; iktisadi bir mantıkları vardır ve her zaman sosyoekonomik sonuçları olur. İlk ikisi "toprak işleyenindir" sloganıyla ilgilidir ve toprak reformları arasında hem "tabandan", hem de "tavandan" gelen özellikleri vardır. Toprak reformlarında, yoksulluk, açlık, toplumsal adaletsizlik ve baskı, tabandan gelen köylü hareketlerinde önemli bir rol oynamıştır. Bunlar özellikle 1900'den 1970'lere kadar belirli bir yoğunlukla sürmüştür: 1910'larda Meksika ve Rusya'da, iki savaş arasında Doğu ve Güney Avrupa ile Çin'de (Çin'deki 1940'larda ve 1950'lerde de sürmüştür), 1950'lerde ve 1960'larda Vietnam ve Cezayir'de, 1960'larda Peru'da, 1970'ler ve 1980'lerde Mozambik ve Nikaragua'da. Büyük toprak mülkiyetine ve onun toplumsal gücüne karşı yapılan mücadeleler, sömürgecilik karşıtı ve an-

tiemperyalist mücadelelerle birleştiği zaman özellikle şiddetli olmuştur.

Bazı durumlarda savaş sonrası dönemde tavandan yapılan toprak reformları, "köylü savaşlarıyla" simgelenen toplumsal altüstlük "tehdidine" karşı ve toplumsal devrimi önlemek amacıyla yapılmıştır. Böyle reformların örnekleri, 1940'larda ve 1950'lerde ABD'nin askeri işgali altındaki İtalya, Japonya ve Kore'de; Küba Devrimi sonrasında ABD öncülüğünde İlerleme için İttifak şemsiyesi altında1960'lar Latin Amerika'sında görülür. Tavandan kaynaklanan diğer bazı toprak reformları farklı çaptadır ve farklı araçlar kullanılmıştır. Bunlar 1950'ler ve 1970'ler arasında çeşitli milliyetçi, modernleşmeci rejimlerce uygulamaya konmuştur: Nehru'nun bağımsız Hindistan'ında, Nasır'ın Mısır'ında ve son şahın İran'ında.

Tepeden girişilen toprak reformları, 1970'lerden sonra tarımsal ve kalkınma politikalarının gündeminden düştü ama 1990'larda piyasa temelli reformlar olarak yeniden icat edildi; bunun ilkesi "satmaya hazır satıcı" ve "satın almaya istekli alıcı" idi. Tarımsal Kalkınma için Uluslararası Fon bu konuda şunu söylüyor: "Önceki tarım reformları gereksiz yere kamulaştırmacı, devletçi ve tepeden inmeciydi. 'Yeni dalga' toprak reformları merkezi değildir, *piyasa dostudur*, sivil toplum hareketlerini içerir ve konsensüse dayanır; bazen de haklı ve kalıcı mülkiyet haklarıyla tutarlıdır ve gerçekleştirilebilir niteliktedir" (IFAD 2001: 75, abç).

Tepeden yapılan toprak reformlarının iktisadi mantığı, küçük çiftçilerin toprak sahipliğini güvenceye almak ve doğru teşviklerle verimliliği artırmaktı; çünkü büyük toprak sahipleri topraklarını ekmiyor, spekülasyon amaçlı kullanıyor ve aldıkları rantları tarıma yatırmıyorlardı. Bu nedenle tepeden yapılan toprak reformları, modernleşmeyi temsil ediyor, tica-

ri olarak başarılı kapitalist çiftlikleri parçalamayı değil, daha ziyade onları teşvik etmeyi amaçlıyordu. 1960'larda Şili'de Eduardo Frei'in Hıristiyan Demokrat hükümetinin toprak reformu bakanı şöyle diyordu:

> Toprak reformundan yeni yararlananlardan belirli bir kısmı muhtemelen *girişimci olmayı başaramayacak* (…) Yararlanan kimselerle toprak arasında katı kurumsal bağlar olmamasına dikkat edilmeli; böylece ileride olabilecek *doğal bir ayıklanma, tasfiye edilemeyen başarısızların*, elenmesinin *yolunu açacaktır* (Chanchol 1970: 160, abç).

Chanchol'un tavsiye ettiği gibi bazı "modernleştirmeci" toprak reformları tarımda kapitalist gelişimi hızlandırmıştır. Ama madalyonun öbür yüzü, birçok durumda kırsal kesimin en yoksullarının, daha zengin "köylülerden" ve ileride kapitalist çiftçi olabileceklerden daha az toprak almasıdır. Bunu Hindistan, Mısır, İran ve Latin Amerika'nın çoğunda görürüz. Örneğin özellikle kadın çiftçilerin ve ücretli tarım işçilerinin topraktaki hakları hâlâ çok azdır. İsveçli iktisatçı Gunner Myrdal 1960'larda yazdığı çok önemli çalışmasında, bağımsızlıktan sonra yapılan toprak reformlarını şöyle değerlendirir: "Şimdiki hükümetin kritik dayanağı olan kırsal üst tabakanın siyasi, sosyal ve iktisadi durumunu güçlendirmiştir" (1968: 1387). Myrdal'a gönderme yapan tarihçi David Low (1996: 25) onun savlarını İran, Mısır ve birçok Asya ve Afrika ülkesini kapsayacak biçimde genişletir.

Sonuç

Bu bölümde ele alınan konulara toprak reformuna ilişkin bu kısa ve seçilmiş örnekler ne kattı?

Birincisi, kapitalizmde küçük ölçekli çiftçiliğin "sürmesinin" siyasi dinamiğinin ne kadar önemli olduğunu gösterdi.

İkincisi, tepeden yapılan toprak reformlarında, küçük çiftçilerin dayanıklı meta üreticilerine, Chanchol'un deyişiyle "girişimcilere" dönüştürülmesinin ve kendi piyasalarında rekabet edebilir olmalarının iktisadi mantığını açığa çıkardı. Bu da gelecek bölümdeki ana konularla bir bağlantı oluşturmaktadır.

Üçüncüsü, değişik tür toprak reformlarından kimlerin yararlandığı konusu, aynı zamanda 8. Bölüm'deki çiftçiler arasındaki sınıfsal oluşumlara ait sorularla ilgilidir.

Bölüm 8

Kırsal Kesimde Sınıfsal Oluşum

Birçoklarının iddia ettiği ya da varsaydığı gibi Güney'deki "aile çiftçileri" ("köylüler") sosyal bir "sınıf" mıdır? Gene kiminin öne sürdüğü gibi Kuzey'deki aile çiftçileri de bir "sınıfın" içinde midirler? Bu görüşün en genel dayanağı, çeşitli değer ve erdemlerin atfedildiği (bkz. 1. Bölüm) aile emeği kullanan işletmelerin basit yeniden üretim ("geçimlik") yapmasıdır. "Aile çiftçilerinin yanında" yer alanlar, genellikle onların özerk olma isteklerinden bahsederler: Değer verdikleri biçimde çiftçilik yaparken, toplumsal eşitliği ve çevreyi kollamayı (yerel gıda ekonomileri dahil) yeğledikleri için günümüz tarımının küreselleşmesi yönündeki acımasız baskılarına karşı dururlar.[36]

Bir sınıfı, anlamlı herhangi bir biçimde, arzulara ve değerlere bakarak tanımlayabilir miyiz? Bu kitapta izlenen politik ekonomiye göre sınıf, toplumsal üretim ilişkilerine dayanır. Herhangi bir sınıf, ancak başka bir sınıfla ilişkileri aracılığıyla tanımlanabilir. Bazı tarım popülistlerine göre (6. Bölüm) "aile çiftçileri" de sermaye ile ilişkileri nedeniyle, bir anlamda "sömürüldüğü" için "sınıf" olarak düşünülebilir. Yedinci bölümde, *aile emeğinin* (ücretli emekten farklı olarak) kapitalist sömürüsünün, ne an-

36 Böyle bir alternatif tarımın öncülerini, van der Ploeg (2008) "yeni köylülük" olarak adlandırmaktadır.

lamlara gelebileceği üstünde duruldu. Aile emeği (a) "başkalarının üretim araçlarıyla çalışan işgücü olarak" sermaye tarafından sömürülür ya da (b) kendi kendini sömürür veya (c) kendini sömürmesi bir biçimde sermayenin dolaylı sömürmesi ya da en azından sermayenin çıkarına olması anlamına gelebilir.[37]

Bazısı Güney'deki aile çiftçilerini, bir zamanlar sömürgecilik ile kalkınmacılık dönemlerinde, sermaye ve devlet tarafından sömürülerek, sermaye birikimine önemli katkıda bulunan bir sınıf olarak görür (5. Bölüm); ancak şimdi bunlar Araghi'nin deyişiyle *mülksüzleşmeye* ya da "küresel köylü yıkımına" maruz kalmaktadırlar (6. Bölüm). Mülksüzleşme ya da marjinalleşmenin anlamı, muhtemelen sermayenin (ya da kapitalist tarımın) artık onlara ihtiyacı kalmadığı için "sömürülebilecek" çiftçi sayısının giderek azalmasıdır.

Aile çiftçilerinin bir olasılıkla (tek) bir sömürülen "sınıf" olup olmadığı ya da kendi içlerinde farklılaşıp farklılaşmadıkları bu bölümün konusudur. Bu konuyu önce *metalaşma, basit meta üretimi* ve *farklılaşma* ilişkileri ve dinamikleri; sonra kapitalizmde *emekçi sınıflar* bağlamında ele alacağım. Bütün bu kavramlara metin boyunca değişik açılardan değinildi; burada bunlar bir araya getirilip, daha derinlemesine incelenecek ve her adım biraz daha karmaşıklık içerecek. Gerçek dünyada bu tür karmaşıklıkların teorik kaynaklarını ve biçimlerini araştırmak için ilave "belirlenimler" öne süreceğim.

37 Değişik ama genellikle ilişkili bir iddia da, her yerde "küçük" çiftçilerden oluşan "toprağın insanları" bir "sınıf" haline gelebilir ya da ortak siyasi bir proje etrafında "sınıf" benzeri nitelikler kazanabilirler. Bu konuyu gelecek bölümde ele alacağız.

"Aile Çiftçiliği"nin Sınıfsal Dinamikleri

Metalaşma

Metalaşma, piyasa ilişkilerinin içinde, onun disiplinine ve zorunluluklarını tabi olarak, üretim ve yeniden toplumsal üretim araçlarının üretildiği ve bunun için gerekli girdilerin piyasadan satın alındığı bir süreçtir. Kapitalizmde, sermaye ile ücretli işçi arasındaki temel toplumsal ilişkiyi gösteren bu süreç, tarihsel olarak ortaya çıkmış ve oluşmuştur. Kapitalizmde genelleşmiş meta üretimi eğilimi, toplumsal varoluşun bütün öğelerinin zorunlu olarak ve kapsamlı biçimde metalaştığını göstermez. Daha doğrusu, geçimlik üretimin metalaşması anlamına gelir; yani *yeniden üretim, meta ilişkilerinin* ve onun dayattığı disiplinin *dışında gerçekleşemez* (Marx'ın dediği, "iktisadi güçlerin yavan zorunlulukları").

Tabii, küçük ölçekli çiftçiliğin metalaşma süreci büyük çeşitlilik gösterir. Marx –ve Karl Polanyi (1957) gibi diğerleri için– toprakların çitle çevrilerek özel mülkiyete dönüştürülmesi, İngiltere'deki ilkel birikimin kritik dönüm noktasıydı (3. Bölüm); ama üretimin ve yeniden üretimin değişik öğelerinin metalaşmasında başka bir silsile de olabilir. Örneğin bir tür sömürge tipi sıralamada önce ürünler metalaşıyordu –tipik olarak "zoraki ticarileşmeye" başlayabilmek için– sonra bazı tüketim vasıtaları, daha sonra da araçlar ve emekçinin kullandığı diğer araçlar, sonra işgücünün kendisi, en son olarak da toprak meta haline geliyordu. Güney'in bazı kırsal bölgelerinde toprakta, yasal dayanağı olan özel mülkiyet hakları hâlâ yerleşmemiştir; bu duruma karşı direnişler ve tartışmalar sürmektedir. Ama bu, tarımda meta ilişkilerinin gelişimine engel değildir; yasal olarak olmasa da pratikte "bölgesel piyasalarda" toprakta özel mülkiyet varmış gibi davranılmaktadır. Gerçekten de

canlı bölgesel piyasalar, tipik olarak dinamik tarımsal küçük meta üretiminin olduğu yerlerde görülmektedir (Chimhowu ve Woodhouse 2006).

Küçük Meta Üretimi

Kapitalizmde küçük meta üretiminde, sınıfsal açıdan hem sermayenin, hem de emeğin "konumları" birleşmiştir. Tarımda sermaye, toprak, araçlar, tohum, gübre ve diğer kimyasallardan oluşurken, işgücü hane halkınca sağlanır. Birkaç nedenden bu sınıfsal konum "çelişkili bir birliktir". Birincisi, tarımsal hane halklarının içindeki konumlar da eşit değildir. Özellikle 1. Bölüm'de Tanzanya örneğinde görüldüğü gibi mülkiyet, emek, gelir ve harcama bakımından cinsiyetçi ayrımlar vardır. İkincisi, üretim araçlarının (sermaye) yeniden üretimi ile üreticinin (işgücünün) yeniden üretimi arasında çelişki söz konusudur. İkinci bölümde kullanılan ifadelerle, gelirin (borçlanma dahil), yenileme ve rant fonu ile tüketim ve yeni nesillerin yeniden üretimi arasındaki dağılımı da cinsiyetçidir. Üçüncüsü, sınıfsal konumların çelişkili birliği, küçük meta işletmelerinin arasındaki farklılaşmanın kaynağıdır. Bu konuyu birazdan ele alacağım.

Bugünlerde daha az yaygın olsa da bu yaklaşım, Güney'deki küçük çiftçilerin, kendi "geçimlik" yiyeceklerini üreten çiftçiler olduğuna dair yanıltıcı varsayıma karşıttır. Bu temel amacın ötesinde, piyasalarla herhangi bir ilişki, isteğe bağlı bir seçim olarak görülmektedir; ben buna "geçimlik artı" modeli diyorum. Burada öne sürülen alternatif yaklaşım şudur: Bir kez çiftçi hane halkları kapitalist meta ilişkilerine dahil olduktan sonra onlar, metalaşmanın dinamiklerine ve zorunluluklarına tabi olurlar ve bunları hem pratiklerinde, hem de ilişkilerinde *içselleştirirler*. Eğer yalnız kendi tüketimleri için çiftçilik yapıyorlarsa, bunun nedeni başka biçimlerde, genellikle de işgüç-

lerini satarak, meta ilişkilerinin içine girmeleridir. Bu durumda genellikle "geçimlik" tarım ücretlerle desteklenir; geçimlik tarım hane halkının ihtiyaçlarına yetmediği zaman da, ister düzenli, ister kötü hasat yıllarında olsun, gene ücretlerle yiyecek satın alınır. Gerçekten bu, "geçimlik artı"yı yerine oturtur: "Küçük çiftçilerin" yiyecek gereksinimlerini ne ölçüde kendi üretimleriyle karşılayabildikleri, meta ilişkileriyle bütünleşme yollarınca biçimlenir.

Sınıfsal Farklılaşma

Dördüncü bölümde 1940'larda sömürgecilik döneminin sonunda, daha önce de Latin Amerika'da küçük çiftçiler ya da köylüler, "iktisadi güçlerin yavan zorunluluklarıyla" meta üretiminin içine hapsolunmuşlardı. Böyle bir durumdan sonra, Lenin'in (1964a) adlandırdığı gibi zengin, orta ve yoksul köylüler olarak sınıfsal farklılaşma eğilimi ortaya çıkar.

- Üretken varlıkları biriktirebilen ve büyük ölçekte kendilerini sermaye olarak yeniden üretebilen, *genişlemiş yeniden üretime* girebilenler Lenin'in "zengin köylüler" dediği, yeni kapitalist çiftçilerdir.
- Kendilerini sermaye olarak yeniden üretmeye çalışırken, çiftçilikleriyle işgücü olarak yeniden üretenler ve benim *basit yeniden üretim cenderesi* içinde olduğunu söylediğim kişiler yoksul çiftçilerdir, Lenin'in "yoksul köylülerinin" karşılığıdır.

Yeni ortaya çıkan kapitalist çiftçiler aile işgücünün yanı sıra ya da yerine (daha çok) ücretli işçi kullanırlar. Yoksul çiftçiler, kendilerini hem işgücü, hem de sermaye olarak yeniden üretmeye çalışırken çok derin bir çelişkiyi yaşarlar ve sadece küçük toprak parçalarını ya da bir ineklerini muhafaza etmek, tohum

almak ve borç ödemek için tüketim düzeylerini aşırı düşürürler. Çayanov'un (1991: 40) dediği gibi, "En acımasız iktisadi mücadele sürecinde var olabilmek için (…) acından ölmeyi bilen [küçük çiftçi], koşullara en iyi uyandır."

Orta çiftçiler, özellikle belirli bir alanda göreceli istikrarlı küçük meta üreticileri olanları, tarım popülistlerinin kalbini kazanmışlardır (7. Bölüm; gerçekten de bu tür çiftçiler bazı sömürge yönetimleri tarafından ideal olarak görülmekteydiler). Bazen kapitalizm öncesinin kırsal kesiminde, "orta köylünün" tipik olduğu varsayımıyla karşılaşılır ve romantik biçimde bunun, özünde eşitlikçi olduğu öne sürülür. Dolayısıyla zengin ve yoksul köylü kutuplaşması talihsiz bir sapma; köylü toplumlarının dışından gelen, iyi durumun bir tür şanssız biçimde kaybedilmesi olarak görülür.

Burada önerilen teorik şemada değişik bir bakış açısı yeğlenmektedir: Orta çiftçiler de sınıfsal farklılaşmanın sonunda ortaya çıkmışlardır. Diğer bir deyişle, metalaşma süreci

i. Sermayenin tarıma "giriş" maliyetini (Bölüm 7), yeniden üretimini ve yüksek maliyetlerle bağlantılı olarak riskleri artırır ve
ii. Toprak ve/veya işgücü için rekabeti artırır.

Bu nedenle "orta" aile çiftçileri bile meta üreten işletmelerini, bu maliyetleri karşılayamayan ya da riskleri üstlenemeyen, bunları yapabilenler karşısında kaybeden yoksul komşu çiftçilerin zararı pahasına meta üreten işletmelerini kurabilirler. Yoksul üreticiler muhtemelen çiftçilik yapamaz hale gelmekte ya da kredi bulabilirlerse, borç yükü altında (Bölüm 1'de tarif edildiği gibi) marjinal çiftçiliğe kaymaktadırlar.

Hindistan'ın Yeşil Devrim'i, farklılaşmanın bu yönünün ipuçlarını verir. Geliştirilmiş biyokimyasal girdi paketinin "öl-

çekten bağımsız" olduğu vaat edilmişti. Bunun anlamı örneğin asgari bir toprak büyüklüğü gerektiren makineleşmenin aksine, herhangi büyüklükte bir çiftliğin bu teknolojiden yararlanabileceğiydi. Ama belirli bir teknolojinin "ölçekten bağımsız" olması, "kaynaklardan bağımsız" olması demek değildi; bu, "kim neye sahip" sorusuna bağlı toplumsal bir durumla ilgiliydi (Bölüm 2); farklılaşma ve sonuçlarıyla ilgili bir sorgulama gerektiriyordu. Hindistan'da Yeşil Devrim paketinin uygulanmasıyla ilgili olarak John Hariss'in (1987: 321) açıkladığı gibi "Burada önemli nokta, daha çok kaynaklara sahip olanların 'daha fazla nakit' gerektiren bu teknolojinin riskleriyle baş etmekte daha iyi bir durumda olacağıydı."[38]

Marjinal çiftçiler ya da "çiftçilik yapmak açısından aşırı yoksul" olanların toprağa erişimleri olabilir ama kendilerini çiftçilikle yeniden üretebilmek için, aşağıdakilerden biri ya da daha fazlasından yoksundurlar:

- İyi nitelikli yeterli toprak;
- Aletler ve tohum gibi gerekli üretim araçlarını alabilme kabiliyeti;
- Yeterli işgücü kullanabilme imkânı; genellikle cinsiyetçi ilişkiler yüzünden kadın çiftçiler, erkeklere iş buyuramaz.

Küçük meta üreticileri olarak çiftçiler arasındaki sınıfsal farklılaşmada başka etmenler ve karmaşıklıklar da söz konusudur. Örneğin, kırsal işgücü piyasaları küçük meta üreticileri için önemlidir ama "küçük" çiftçiler bile ücretli işgücü istihdamını dikkate almazlar. Örneğin çağdaş Avrupa bağlamında Toby Shelley'nin (2007: 1) gözlemi şöyledir: "Fransa, köylü tarımının kendine yeterli olmasıyla övünür ama Faslı işçiler

38 Onlar aynı zamanda Yüksek Verimli Tohum paketini daha kolaylıkla ve daha iyi koşullarda elde edebilecek durumdaydı.

olmasaydı pek çok çiftçi zor durumda kalırdı."[39] 1980'ler Kosta Rika'sının kırsal kesimiyle ilgili yaptığı önemli bir çalışmada Marc Edelman , "köylülerin" işçi ya da *peon* (1999: 122, 123, 163) tuttuklarını ve küçük çiftçilerin *peon* tutacak paraları olmadığından yakındıklarını söyler (*ibid:* 126) ama *peon*'ların kim olduğundan ya da hangi kırsal sınıftan geldiklerinden bahsetmez.

Diğer bir genel tema ya da hipotez çiftçilerin pratiklerinin, refahlarının ve beklentilerinin büyük ölçüde çiftçilik dışı faaliyetleri ve gelirleriyle belirlenmesidir. Bunlar, emeğin ve sermayenin yeniden üretimi için gerekli olan tüketim ve yatırım fonlarıdır. Ellis'e göre (1998: 10) "Tarım dışı gelir kaynakları gelişmekte olan ülkelerin tarımsal hane halklarının yaşam düzeyini tanımlarken şüphe götürmez biçimde kritik bir öneme sahiptir." Bu kırsal "geçim yollarının çeşitliliği", koşullara bağlı olarak sınıfsal farklılaşmayı artırabilir ya da geciktirebilir.

Yeni kapitalist çiftçiler genellikle ürünün ticareti ve işlenmesi gibi tarımın yan dallarına yatırım yaparlar; kredi verirler; iş hayvanlarını ve traktörlerini kiralarlar ya da sulama suyunu satarlar. Oğullarının eğitimi, kızlarının iyi bir evlilik yapması için devlet görevlileriyle işbirliği yapmak ve siyasi süreçlerde etkili olabilmek amacıyla kentsel faaliyetlere de yatırım yaparlar. Kısaca "birikim için çeşitli" yollara başvururlar (Hart 1994).

Orta ölçekli çiftlik sahipleri tipik olarak faaliyetlerini "çiftçilik dışı" işlerle birleştirir; özellikle yeniden üretim maliyetleri artarken, tarımsal yeniden üretimi destekleyecek geliri kazanmak için göçmenlik ederler. Daha önce değinildiği gibi aynı zamanda topraksız işçilerden ya da (genellikle göçmen olan) marjinal çiftçilerden ücretli işçi tutarlar. Ücretli işçiler, aile üyeleri "tarım

39 Bugün "kendine yeterli köylü tarımı" ifadesi, Fransız tarımını tanımlamak bakımından garip görünebilir. Ancak Shelley, ücretli, özellikle göçmen işçilerin göz ardı edildiği, belirli bir ulusal ve popülist mite gönderme yapmaktadır.

dışı" faaliyetlerle uğraştığı zaman ya da ot ayıklama ve hasat gibi işlerin yoğun olduğu zamanlarda kullanılır.

Yoksul ya da marjinal çiftçiler, kendilerini yeniden üretebilmek ve "hayatta kalabilmek için işgüçlerini satarlar. Bu durum, gecikerek de olsa, Tarımsal Kalkınma İçin Uluslararası Fon (International Fund for Agricultural Development/IFAD) ve Dünya Bankası tarafından da kabul edilmiştir. IFAD'ın *Rural Poverty Report 2001* raporu kırsal yoksulların "temel olarak işgüçlerini satarak yaşadıklarını" belirtir (IFAD 2001: 230). Aşağıdaki tablo *World Development Report 2008*'den uyarlanmıştır (World Bank 2007: 205).

Tablo 8.1 Temel İktisadi Faaliyet Olarak Kendi Hesabına Çiftçilik Yapan Yetişkin Nüfus (%)

Bölge	Erkek	Kadın
Sahra Altı Afrika	56,6	53,5
Güney Asya	33,1	12,7
Doğu Asya ve Pasifik (Çin Hariç)	46,8	38,4
Ortadoğu ve Kuzey Afrika	24,6	38,6

Tabloya göre sahra altı Afrika'da yetişkin kırsal nüfusun yarısından çoğu kendi hesabına çiftçilik yapmaktadır. Ama bu bölge için güçlü bir "tarımdan çıkış" ya da "köylülükten çıkış" eğilimi olduğundan bahsedilmekte ve bunun göstergesi olarak kırsal gelirlerin giderek artan bir bölümünün tarım dışı kaynaklardan elde edildiği öne sürülmektedir (Bryceson 1999). Dahası, son on yıllarda sahra altı Afrika'nın büyük bölümünü etkisi altına alan geniş kapsamlı iktisadi kriz, çiftçilik ile göçmen işçiliğin, Cordell ve diğerlerinin (1996) anlatı-

mıyla "çapa ve ücret"in birlikteliği üstünde ek baskılar oluşturmaktadır. Bunun nedeni, neoliberal küreselleşmenin sonucu olarak tarımsal hane halklarının üstündeki baskılar artarken, tarımı destekleyen "kayıt dışı" istihdam ve kendi başına iş kurma imkânlarının azalmasıdır (6. Bölüm).

Sınıfsal oluşumu karmaşıklaştıran bir diğer faktör de Güney'deki küçük çiftçi hane halklarının istikrarsız koşullarının, yeniden üretim bakımından baskı yaratmasıdır. Orta çiftçiler, genellikle kuraklık, aşırı yağış ve satın almaları gereken mallarla satabilecekleri mallar arasındaki değişim fiyatlarının aleyhlerine dönmesi gibi şoklar karşısında yoksul köylü saflarına doğru itilmektedirler –buna "basit yeniden üretim sıkışması" da denir. Tarımdan daha az kazandıkları zaman daha az "girdi", daha az yiyecek alabilirler ve daha az ücretli işçi tutabilirler. Hasat kötü olduğu zaman –bunun nedenleri kötü hava koşulları, ürün hastalıkları, böcek istilası, yetersiz gübreleme ya da işgücü kıtlığı olabilir– ya da sattıkları malların fiyatları düştüğünde, borçlarını ödeme zamanlarında daha az gelirleri olur. *Tek bir* hane halkının "şoklar" karşısında –örneğin, hane halkı reisinin hastalığı ya da ölümü gibi– savunmasızlığı da istikrarsızlık koşullarına eklenir.[40] Değerli bir iş hayvanının kaybı da "geçinebilmek" ya da "batmak" arasındaki eşik açısından önemlidir.

Farklılaşma Çeşitleri

Güney'de 20. yüzyılın ortalarında küçük çiftçiler nasıl meta ilişkilerinin "içine hapsolmuşlarsa", eşitsiz biçimde olsa da, yaygın olarak sınıfsal bir farklılaşmanın da içindeydiler. Bazı bölgelerde, örneğin sömürgecilik altındaki Hindistan'daki "parazit toprak sahipliği" gibi, sömürgeci yağmalama sonucunda

40 HIV-AIDS salgını Güney'de, özellikle de Afrika'da kırsalda yaşayanların sağlık risklerini artırır.

farklılaşma dizginlenebilir (4. Bölüm) ya da benzer durum, tefecilerin ve tüccarların kırsal ekonomide egemen olduğu durumlarda görülebilir. Bununla birlikte küçük ya da büyük çapta farklılaşma, metalaşma sürecinde ortaya çıkar ve bu bazen sömürgeci tarımsal politikalarıyla da teşvik edilmiştir. Yedinci bölümde atıfta bulunulan Low'a (1996) göre, Asya ve Afrika'da, bağımsızlık sırasında, yerli zengin çiftçiler, kırsal kesimin ötesine uzanan egemen bir toplumsal güçtü.

Küçük ölçekli çiftçiliğin metalaşma örneklerinin çeşitli oluşu gibi, farklılaşma da büyük çeşitlilik gösterir. Küçük meta üretiminde teorik olarak tanımlanabilen sınıfsal konumlardaki çelişkili birlik *eğilimi*, başka yerlerdeki sınıfsal farklılaşma ritmi ve mekanizması *eğilimiyle* aynı değildir. Bunun nedeni, eğilim ile belirli somut koşullar ve yerel dinamiklerin arasına "birçok belirlenimlerin" (Marx) girmesidir.

Bu belirlenimlerin bazılarına işaret etmiştim. Örneğin, paradoksal görünse de, orta ölçekli çiftçilerin yeniden üretimi için tarım dışı gelirlerin ve ücretli işçi çalıştırmanın önemi karşısında, idealleştirilen "bağımsız" aile çiftçisi ya da "orta köylü" imajı sarsılır. Benzer biçimde, yoksullar işgüçlerini satarak, marjinal de olsa, bir parça toprağa tutunabilirler. Böyle olabilmesi için olağanüstü fedakârlıkta bulunurlar, çünkü o toprak onların güvenliğini temsil eder ve belki de "var olabilmek için yaptıkları iktisadi mücadele" (Çayanov); kültürel değerler ve kimlik simgesi açısından bir umut olur.

Koşullara bağlı olarak zengin çiftçilerin de işletmelerini genişletmelerinin bir sınırı olabilir. Hariss'in (1987), Güneydoğu Hindistan'da yaptığı bir köy incelemesinde, hane halkları ortalama 1,2 hektarlık sulanan topraklarda pirinç ve yerfıstığı yetiştiriyordu. Hane halkları arasında eşitsizlik vardı ama bu toprak dağılımı bakımından ve çiftlik ölçeğine göre artmıyor-

du çünkü zengin çiftçilerin bu yoğun nüfuslu yörede daha fazla toprak edinmesine karşı direniliyordu. Ayrıca miras yoluyla topraklar oğullar arasında bölüşülüyordu. Zengin çiftçiler de çiftliklerini büyütmek yerine daha kârlı olan pirinç ticaretini tercih ettiler.

1980'lerde çok farklı koşulları olan Kuzey Uganda'da tersi bir durum söz konusuydu. Köydeki kapitalist bir çiftçi Mahmood Mamdani'ye (1987: 208) şöyle diyordu: "Bizim zenginleşmemizi sağlayan 1980 kıtlığıdır. İnsanlar aç oldukları için [toprak ve hayvanlarını] bize ucuza sattılar. İşte o zaman gerçekten satın almaya başladık." Aslında, her zaman olduğu gibi kapitalizmde krizler bazıları için fırsatlar yaratır; bu dinamik, kırsal sınıf oluşumlarının değişken sınırlarının arasında yayılır.

Emekçi Sınıflar

Theodor Shanin (1986: 19), Çayanov'un eserlerinin yayınlanmasından 60 yıl sonra onun mirasını da hesaba katarak şu gözlemi yaptı: "Kırsal toplum ve problemleri artık onların kendi terimleriyle açıklanamaz; bunlar, tarımdan daha kapsamlı olan, emekçi ve sermaye hareketleriyle açıklanmalıdır." Sermaye açısından bunun bir yönünü *çiftliğin ötesinde tarım* olarak adlandırabiliriz. Beşinci bölümde, modern kapitalizmin, iktisadi ve siyasi olarak, tarım ile "tarım sektörü" ayrımını yerleştirdiğinden bahsetmiştik. Bunun içine "kırsal kesimin dışından gelen tarımsal sermaye"yi de koyabiliriz; kentli girişimciler (buna politikacılar, memurlar, askeri personel ve zengin profesyoneller de dahildir), tarımsal gıda şirketleri gibi, toprağa ve çiftçiliğe yatırım yaparlar.

Bu bölümde ele alınan metalaşma, küçük meta üretiminin

sınıfsal temeli ve "aile" çiftçilerinin farklılaşması işin öbür yanına, yani emekçinin durumuna da ışık tutar. Buna *çiftliğin ötesinde kırsal emek* diyoruz. Bunların kaynağı, kendi başına çiftçilik yapamayacak durumda olan tam "proleterleşmiş" topraksız işçiler ve geçimlerini, yeniden üretimlerini tarımdan karşılayamayan yoksul marjinal çiftçilerdir. Her iki emekçi kategorisinin toplumsal sınırları çok akışkandır; hem komşu çiftlikler (küçük meta üreticileri ve kapitalist çiftçiler) tarafından, hem de mevsimlik işçi olarak uzak bölgelerdeki küçük meta üreticileri ve kapitalist çiftçiler tarafından istihdam edilebilirler, hatta ülkelerinin ya da başka ülkelerin kasaba ve şehirlerinde iş bulabilirler. Bugün Güney'in kırsal kesimlerinde çok önemli bir toplumsal gerçeklik olan bu emekçilere, Jan Breman (1996) "başıboş emekçiler" demektedir; bunların yaptığı tür çiftçilik, sınıfsal dinamiklerle biçimlenmektedir.

Burada "emekçi sınıflar"dan kastım, "(emekçilerin) artan sayılarda (…) doğrudan *ve dolaylı olarak* günlük yaşamlarını yeniden üretebilmek için işgüçlerini satmalarıdır" (Panich ve Leys 2001: ix, abç). Yaşamlarını, artan gelir ve istihdam güvensizliği (ve "yoksullaşma") koşullarında korumaya çalışırlar; "standart" ücretlilerin üstündeki neoliberal sosyal güvenlik hizmetlerinin azalmasının baskısıyla birlikte, Güney'in çoğu bölgesinde emekçiler arasında bu tür istihdam oranı, bazı yerlerde mutlak olarak da, azalmaktadır.[41] Yeniden üretim açısından artan baskılarla karşılaşan çok sayıda insan için Mike Davis (2006: 178) "küresel kayıt dışı işçi sınıfı" demektedir; sayıları bir milyarı bulan bu kişiler dünyada eşi görülmedik ölçüde hızla büyüyen bir sosyal sınıftır.

Davis, kentsel kesime atıfta bulunmaktadır ama Güney'in

41 Bu ücretler genellikle kentte ve kırsal kesimde yaşayan akrabalara da destek olmaktadır.

yoksul çiftçilerinin de "küresel kayıt dışı işçi sınıfı"nın içinde olup olamayacağı düşünülmeye değer. Onlar kendilerini yeniden üretebilmek için *bütün* araçlarını kaybetmiş olmayabilir; "Kapitalizmin özgür, topraksız işçiye ihtiyacı olduğuna dair teorik önermenin, aşırı klişe biçiminde anlaşılmasına" karşı Lenin'in uyarısını hatırlamakta yarar var (1964a: 181). Ama çoğu kendilerini yeniden üretmek için *yeterli* araçlardan mahrumdur; bu da onların küçük meta üreticileri olarak yaşayabilmelerinin sınırlarını gösterir.

Güney'in çalışan yoksulları yeniden üretimlerini güvensiz ve baskıcı koşullarda yürütürler. Ücretli istihdam ve küçük çaplı "kayıt dışı ekonomi"deki işler de giderek azalmaktadır; pek çok durumda marjinal çiftçilik olanakları da kıtlaşmaktadır. Gerçekten de bunlar yaşamlarını, çeşitli ücretli işçilik ile kendi hesabına çalışmayı *birleştirme* yoluyla sürdürebilmektedirler.[42] Ayrıca birçoğu yaşamlarını, toplumsal işbölümünün değişik yerlerinde sürdürebilmektedir: Kent, kırsal kesim, tarım, tarım dışı, ücretli işçilik ve (marjinal olan) kendi işi. Çalışan yoksulların, toplumsal konumları ve kimlikleri arasında gelgitler yaşaması, sınırları iyice akışkan hale getirir ve sabit, bir örnek "işçi", "çiftçi", (küçük) "satıcı", "kentsel", "kırsal", "istihdam edilen" ve "kendi hesabına çalışan" varsayımlarına meydan okunur.

Dahası, işgücü piyasalarının göreceli başarılı ya da başarısız işleyişi, ücretli istihdam ve diğer alanlardaki iş olanakları, tarımsal küçük meta üreticilerinin yaşama gücü bakımından kritik önemdedir, ama bunlardan kırsal kesimde çiftçilik yapanlar, yapmak isteyenler ve toprağı olanlar, eşit biçimde yararlanamaz. Bu durum da, kendi hesabına çalışmayla, tarımda ya da diğer alanlarda ("kayıt dışı ekonomi") ücretli çalış-

42 "Kendi hesabına çalışma" kavramı çok sorunludur özellikle de "ücretli görünen işçilere" yanıltıcı biçimde uygulanabilmektedir (Hariss-White ve Gooptu 2000: 96).

mayı birleştirenleri etkiler. Küçük ölçekli çiftçiler ve tarım dışında çalışan işçiler "acımasız mikro kapitalizmin" toplumsal dünyasında yaşarlar.

Sonuç

Bazı analitik amaçlar için örneğin, sermayenin çıkarları ve dinamikleri söz konusu olduğunda, sermayeyi genel olarak soyut biçimde düşünmek yararlıdır. Bununla birlikte sermaye şöyle ayırt edilerek incelenebilir:

- *Faaliyetler ve sektörler*: Tarımsal, sanayi, finans ve ticari;
- *Ölçek olarak*: Hane halkları ve tarımda küçük üreticileri de kapsayan "küçük işletmeler" ve küresel şirketler;
- *Sermaye sınıfları*: Belirli faaliyetlerde ve sektörlerdeki, yerel, bölgesel, ulusal ve ulus ötesi ölçeklerde, sermayenin çıkarlarının ve stratejilerinin ayırt edilmesi.

Bu bölümde Güney'in kırsal kesimlerinde somut olarak sermaye ve emekçi sınıfların çeşitliliği ve bunun nasıl tarım dışı çeşitli faktörlerce ("belirlenimler") biçimlendiği üstünde duruldu. Tarımsal şirketlerden, yoksul komşularından toprak ve hayvan satın alan ya da ürün ticaretine giren "zengin köylülere" kadar değişik sermaye biçimleri ve sınıfları ele alındı.

Bu kadar çeşitliliğin karşısında ve bunlara yol açan çelişkiler ve mücadeleler göz önüne alındığında, çiftçileri herhangi bir kavrama bağlı kalarak incelemenin zorluğu gösterildi. Bunları, ister "köylü", "aile çiftçisi" ya da "küçük çiftçi" (ya da bunların herhangi bir bileşimi olsun), tek bir sınıf olarak, dahası bir sınıf olarak sermaye ile ortak bir sosyal ilişki içinde ele almanın güçlüğü üstünde duruldu. Son bölümde bu düşüncelerden bazılarını daha ileri düzeyde, siyasi pratikler ve süreçler bağlamında yani sınıfın siyasi sosyolojisi açısından ele alacağım.

Bölüm 9

Sınıfın Karmaşıklığı

İktisadi ve Siyasi Sosyoloji

Sekizinci bölümde ele alınan çetrefilli analitik sorunlar ve çeşitli somut durumlar, sınıfın "iktisadi sosyolojisi"nin bazı yönleridir. Değişik ölçeklerdeki ve biçimlerdeki üretim ve emek rejimleri, toplumsal işbölümü, emekçi göçü, kırsal-kentsel ayrımı ve ilişkileri, sermayenin örgütlenme biçimleri ve piyasalar, devlet politikaları, pratikleri ve etkileri bu konunun kapsamındadır. Küçük çiftçilerin ve emekçi sınıfların kesiştiği bu karışımın özelliklerinin aşırı heterojen olduğu, özellikle de çok çeşitli yollarla "kendi hesabına çalışma" ile ücretli istihdamın birleştirildiği iddia edildi. Lenin'in (1964a: 33) sözleriyle "Şu ya da bu tip emekçi öğelerinin birleştiği sonsuz bir çeşitlilik mümkündür."

Bu heterojenliğin altında her yöne yayılan karmaşıklık söz konusudur. Felsefeci Etienne Balibar'a göre kapitalist dünyada sınıf ilişkileri "*bütün* toplumsal pratiklerin altında *belirleyici bir* yapıdır ama *yegâne* değildir (alıntının kaynağı: Therborn 2007: 88, vurgular orijinalinde vardır). Özetle, kapitalizmde sosyal pratiklerdeki "belirlenimler" açısından sınıf ilişkileri *evrensel ama biricik değildir*. Bunlar başka sosyal farklılaşmalarla ve bölünmelerle kesişir ve birleşir; en yaygın olanı cinsiyet-

çiliktir ve bunun içinde baskılayıcı ve dışlayıcı ırk, etnik yapı, din ve kast da vardır.

Bunlar zorunlu olarak kapitalizmden kaynaklanan sosyal farklılıklar ve bölünmeler değildir, ne de zorunlu olarak "sermayenin çıkarlarıyla" açıklanabilirler. Kapitalist dünyada ne varsa bunları, "sermayenin çıkarlarına" hizmet ediyor (işlevselci açıklama) diye düşünmek ile var olan nelerin kapitalist sosyal ilişkilerin sonucu olarak nasıl ortaya çıktığını araştırmak arasında önemli bir fark vardır. Söz konusu farklılıkların, kapitalizm öncesindeki pratikleri ve inançları nasıl biçimlendirdiğinin bilinmesi de yararlıdır. Kapitalist sosyal ilişkilerin çelişkili dinamiklerine önceden tasarlanmamış sonuçlar da dahildir. Bir yanda, sermaye sınıflarının siyasi egemenliğinde belirli birikim yolları ve stratejileri, öte yanda, emekçi sınıfların yeniden üretim uğraşları ve sermaye egemenliğine meydan okuyan "karşı hareketler" vardır.

Sınıfsal ilişkilerin ve dinamiklerinin iktisadi sosyolojisinden, sınıfsal kimlikler ve bilinçlilik konularına, buradan da kolektif siyasi pratiklere doğru ilerlediğimizde, siyasi gündemi etkileyen bir dizi başka faktör ve belirlenimle de karşılaşırız.

Birincisi, temelleri mülkiyet ve meta ilişkilerinde olan sermayenin iktisadi ve toplumsal gücünü vurgulamak önemlidir. Siyasi ve ideolojik egemenliğini –evrensel olarak da ama münhasıran değil– devlet aracılığıyla gerçekleştirir. Ne sermayenin egemenliğini ahenk içinde ve çıkar birliği amacı etrafında yürüttüğünü, ne de ahlaki bir düzen olarak ya da siyasi stratejilerini ve pratiklerini ideolojik yönden haklı göstermeye çalışırken tutarlı olduğunu varsaymalıyız. Sermaye sınıflarının, kârlarını ve birikimlerini sürdürürken, meşruiyet ya da en azından işleri yürütme biçimlerinin kabul görmesini isterken, kapitalizmin sosyal çelişkileriyle karşılaştıklarında ve bunla-

rı sınırlamaya çalışırken, nasıl algıları, beklentileri ve değerlendirmeleri olabileceği konusunda, birlik içinde davranmalarının hiçbir garantisi yoktur.

İkincisi, (parçalanmış) emekçi sınıfların siyasi sosyolojisinde Mahmood Mamdani'nin belirttiği gibi temel konu olan "sosyal gerçeklerin", "siyasi gerçeklere" "çevrilmesi", her zaman ihtimal dahilindedir ve öngörülemez (1996: 219). Çünkü "Ezilenlerin *koşullarını* ve *deneyimlerini* parçalamak için iktidarın pek çok yolu vardır" (*ibid*: 272; abç). Koşullardaki büyük çeşitlilik, kırsal kesimdeki değişik metalaşma ve sınıfsal oluşumlar ve emekçi sınıfların heterojenliği 8. Bölüm'de vurgulandı; bunlar sınıfın iktisadi sosyolojisinin karmaşıklıklarıdır. Sınıfın siyasi sosyolojisinde, ikinci önemli adım Mamdani'nin dediği gibi koşulların nasıl *yaşandığıdır*. Bunlar *genelde* varoluşsal olarak apaçık ve münhasıran sınıf sömürüsü ve baskısı olarak yaşanmaz. Peter Gibbon ve Michael Neocosmos'un (1985: 190) verdiği listedeki gibi belirli kimlikler olarak yaşanır: "Kent/köy sakinleri, sanayi/tarım işçileri, kentli zanaatkârlar ve köylü kadınlar, erkekler/kadınlar, kafa/kol işçileri, gençler/yaşlılar, siyahlar/beyazlar, bölgesel, ulusal ve etnik farklılıklar vb. Dahası, belirli sermaye türleri, işgücü istihdam ederken, üretimi örgütlerken ve emekçi sınıfların direnişleriyle baş ederken, ilişkilerdeki farklılıklardan/bölünmelerden yararlanır –cinsiyet, nesil, yer (kent ve köy), etnisite ve milliyet.

Barbara Harris-White ve Nandini Gooptu (2000: 89), sınıfın siyasi sosyolojisinin temel bir konusunu yeniden özetlerken "sınıfla ilgili mücadelenin", "sınıflar arası mücadeleden" önce geldiğini ve bunun koşulu olduğunu öne sürerler. Yazarlar, "Hindistan'daki örgütsüz emekçi dünyasının haritasını çıkarırken", çalışan yoksulların "sınıf için mücadele" verirken yukarıda bahsedilen cinsiyet, kast, dinsel, sosyal farklılıklar ve

ayrılıklarla nasıl biçim değiştirdiğini ve sınırlandığını araştırırlar. Vardıkları sonuç, Hindistan emekçi sınıflarının büyük çoğunluğunun sınıf için mücadelenin "henüz ilk aşamalarında" olduklarıdır; buna karşılık Hintli sermaye sınıfları, emeğe karşı saldırılarında ikinci tür mücadeleyi yürütmektedirler –tabii bu sav diğer yerlerde de test edilebilir.

Kırsal Kesimde Sınıf Mücadeleleri

Kuşkusuz Güney'de, siyasi gündemi, tarımsal şirketlerden ulusal ve yerel toprak sahibi sınıflara, tarımsal sermayeye, çeşitli "küçük" çiftçilere ve parçalanmış emekçi sınıflara kadar değişik aktörleri karşı karşıya getiren mücadelelerin belirlediği açıkça görülür. Bütün bu mücadeleler münhasıran sınıf dinamiklerince değil, evrensel olarak biçimlenir; yapısal kaynaklar ve diğer sosyal çelişkilerin deneyimleriyle karmaşık yollarla birleşir. Bu, hem değişik çaplardaki mücadeleler, hem de farklı aktörler için geçerlidir.

"Ölçek" konusunda, 7. Bölüm'de yerel, köy düzeyinde "günlük direniş biçimlerinden" söz edildi. Ben Kerkvliet (2008: 233), James Scott'un "sınıf mücadelesiyle dolu günlük yaşam sadece ara sıra açığa çıkar" değerlendirmesinin hâlâ geçerli olduğunu vurgulamaktadır. Bununla birlikte her günlük "sınıf mücadelesi", tipik olarak başka hiyerarşi biçimlerinden kaynaklanan baskıyı da yaşandığı gibi mücadeleyle birleştirir. Örneğin Scott'un *Weapons of the Weak* kitabına yönetilen bir eleştiri de "cinsiyetçiliği görmezden geldiği", eşitsiz cinsiyet ilişkilerinin dinamiklerini ve etkilerini ve kadın çiftçilerle işçileri ihmal ettiğiydi (Hart 1991).

Sahra altı Afrika'sında "günlük direniş biçimlerinin" yanı sıra toprak konusundaki yaygın çelişkiler daha büyük böl-

gesel ölçekte belirgin, yoğun mücadelelere yol açmaktadır. Antropolog Pauline Peters, bunların sınıfsal ve sınıfsal olmayan dinamiklerini özetlemekte ve ikincisinin, birincisiyle nasıl bağlantı içinde olduğunu göstermektedir:

> (…) Değişik amaçlarla, nüfusun artması, insanların daha iyi topraklara göç etmesi ya da iç savaşlar nedeniyle topraklar için rekabet artmaktadır. Kırsal gruplar meta ve yiyecek üretimini artırmaya çalışırken, küçülen ücretli grup üyeleri masraflarını düşürmek amacıyla yiyecek ve gelir durumlarını iyileştirmek için toprak ararlar. Devletler ormanları, diğer kaynakları ve korunmaya değer diğer alanları (genellikle bağışta bulunanların ve uluslararası lobi gruplarının baskılarıyla) ayırır; devlet ve siyasi seçkinler, yasadışı denebilecek yolları da kapsayacak biçimde, topraklara el koyarlar. En yerel aktörlerden (işsiz gençler ya da nakit gereksinimi olan eski çiftçiler) uluslararası ağlara kadar (çokuluslu şirketler, yabancı devletler ve Afrika devletlerinin temsilcileri) pek çok aktör yerin üstündeki ve altındaki değerli kaynaklardan (kereste, petrol, altın, diğer madenler) giderek yoğunlaşan biçimde faydalanmaya çalışır (…) Sadece toprak için yoğunlaşan bir rekabet değil, aynı zamanda sosyal farklılaşmanın derinleşmesi de söz konusudur. Farklılaşma birçok biçimdedir – buna, yaşlılara karşı gençler, kadınlara karşı erkekler, etnik ve dinsel cepheleşmeler dahildir– bunlar aynı zamanda sınıfsal oluşumlar olarak görülebilecek yeni sosyal ayrımları açığa çıkarır (…) Nesiller arası ve cinsiyetler arası ya da bölgesel, etnik ve din etiketli gruplar arasında hızla artan gerginlikler ve mücadeleler, sınıfsal oluşumları ortaya çıkaran, ayrımcılık ve dışlama, ittifaklar ve içine katma dinamikleriyle çok yakından ilişkilidir (Peters 2004: 279, 291, 305).

Günümüz sahra altı Afrika'sında en korkunç savaşların – uluslararası medyada tipik olarak Afrika'ya özgü "kabilecilik" ve "barbarlık" vakaları diye yansıtılan– toprakla ilgili mücadeleleri ve baskıları kapsayan çok uzun bir tarihinin olması dikkat çekicidir. Bu mücadeleler, sömürgeci siyasi yönetimin ve toprak rejiminin bıraktığı miras nedeniyle biçim değiştirmiş;

metalaşma modellerince biçimlenmiş; iklim değişikliğiyle ve örneğin Ruanda ve Doğu Kongo'da (Pottier 2002), Sierra Leone ve Fildişi Sahili'nde (Chauveau ve Richards 2008) ve Darfur'da (Mamdani 2009) olduğu gibi uluslararası aktörlerin çeşitli ve tercih ettikleri müdahalelerle doğal kaynakları sömürmesiyle, şiddetlenmiştir. Bunlar, "bölgesel, etnik ya da dinsel yaftalı gruplar arası mücadelelerdir" (Peters), ama *aynı zamanda* "görünmeyen ve açıkça söylenmeyen" biçimlerde kendi sınıfsal dinamiklerini barındıran mücadelelerdir (Peters 1994: 210).

Genellikle yerel mücadeleler niteliğindeki diğer vakalarda sınıfsal "biçim" daha açıktır, özellikle ücretli işçi istihdamı, denetimi ve ödemeleri söz konusu olduğunda. Kapitalist plantasyonlarda ve mülklerdeki işçilerin işverenlerle mücadeleleri buna örnektir. Diğer örnekler Hindistan'da "köylü kapitalizminin" hareketli olduğu bölgelerden verilebilir. Buralarda bir taraftan, zengin ve orta çiftçilerle işçileri arasındaki mücadeleler açıkça görülürken, diğer taraftan bunların sistematik şiddete maruz kalması da söz konusudur (Banaji 1990). Her iki tür kırsal sınıf mücadelesi, sınıfsal dinamiklerin diğer sosyal farklılıklarla birleştiği ve arttığı durumlarda özellikle şiddetli olabilmektedir –kast ve cinsiyetçi ayrımlar, plantasyon emek rejimlerinin bilinçli stratejileri olarak işçi istihdamında etnik kökeninin gözetilmesi gibi.

Günümüzün örgütlü tarımsal hareketlerindeki bazı konuları –yerel, ulusal ve uluslar ötesi ölçeklerde– sınıfsal ve diğer bağlamlarda aldıkları "biçimlerin" üstünde durarak sürdüreceğim.

"Toprağın İnsanları"

Bugünün tarımsal hareketleri, geçmişin büyük köylü hareketlerinin, en azından koşullar, yöntemler belki de amaçlar farklı olsa da, anlamları ve çapları açısından, devamı mıdır? (7. Bölüm). Eric Wolf'un "20. yüzyılda köylü savaşları" konusu, Rusya ve Çin'in feodal kökenli "eski rejimlerine" karşı yapılan ya da kapitalist dünya ekonomisiyle eşitsiz biçimde bütünleşen Meksika, Vietnam, Cezayir ve Küba gibi sömürge kökenli ülkelerdeki mücadelelerdi (4. Bölüm). Bu tür köylü hareketleri toprak, rant, vergi, yoksullaşma, aşırı baskı ve sosyal adaletsizlik gibi konulardan kaynaklanıyor ve genellikle toplumsal altüstlük ve savaş koşullarında görülüyordu. Bunlar genellikle ulusal bağımsızlık ve sosyal devrim gibi daha geniş çaplı hareketlerin parçasıydı ve hepsinde gerilla ve diğer savaş biçimleri kullanılmıştı. Söz konusu hareketlerin de belirli tarihsel ve yerel özellikleri vardı ve sınıfsal bileşimleri bakımından heterojen olabiliyorlardı. Örneğin Wolf'un çok tartışılan yorumunda, bu tür hareketlerde "orta köylülerin" stratejik rolü vurgulanmıştır.

Günümüzün neoliberal küreselleşme dünyasında yeni tip tarımsal hareketler vardır ve bunu savunanlara göre bunlar bütün "küçük" çiftçileri ya da "küçük ve *orta ölçekteki çiftçileri*" kapsamaktadır (Desmarais 2007: 6; abç); Güney'de ve bazen Kuzey'deki "aile" çiftçileri de "toprağın insanları"na dahil edilmektedir. Bu grubun siyasi projesinin şunlar olduğu iddia edilmektedir:

- "*Her yerde* çiftçi nüfusun aleyhine olan tarımın küresel şirketleşmesine" karşı muhalefet (McMichael 2006: 473; abç) ve
- "Evrensel bir mal olarak kırsal kültürel ekolojinin, küresel tarımsal direniş aracılığıyla yeniden değer kazanması", bir

> "tarımsal karşı hareket"in, "köylü tarzının" muhafazası ya da yeniden kazanımı için uğraşması. Bu tür hareketlerin en bilinen örneği ise *La Via Campesina*'dır (*ibid:* 472, 474, 480).

Küresel bir "tarımsal karşı hareket"in gerçekten var olup olmadığı ve hangi anlamda etkisi olduğu gibi sorular tartışılmayacak.[43] Burada kendimi Philip McMichael'in "toprağın insanları"nı birlik içinde, aslında şirket sermayesince sömürülen tek bir sınıf olarak gören tutkusuna işaret etmekle sınırlayacağım. Bu tutku, uzun tarım popülizmi geleneğinin günümüz neoliberal küreselleşme koşullarında yeniden ele alınmasını ve genişletilmesini ifade etmektedir. "Toprağın insanları"nın herhangi bir birlikteliği varsayılamayacağı için bu, belirli tarımsal değişimlerin çeşitli özgüllüklerini, değişik kırsal sınıfların koşullarını (iktisadi sosyoloji) ve mücadelenin belirli tarihlerini, deneyimlerini ve kültürlerini (politik sosyoloji) kapsayan heterojen yerel, bölgesel ve ulusal "çiftçi" hareketlerinden kurgulanabilir. İşte bazı örnekler.

İşlenmeyen geniş toprakların özel mülkiyette bulunduğu, hiçbir zaman anlamlı biçimde yeniden dağıtımı içeren bir tarım reformunun yapılmadığı Brezilya'da, "toprak sorunu" MST'nin (Topraksız Köylü Hareketi) eylemleriyle ulusal siyasi bir anlam kazanmıştır. MST kullanılmayan toprakları "işgal" eder ve buralarda açık antikapitalist ideolojiyle ortak mülkiyete dayanan çiftlikler kurarken (1., 3., ve 4. bölümler); aynı zamanda altyapı ve yeni çiftliklerin kurulması amacıyla gereken fonların sağlanması için devletin ilgili birimleriyle yakın bir işbirliğine girer. MST'nin siyasi kökenlerinin, izlediği yolların ve kültürünün temelinde, 1960'ların askeri diktatörlüğünün bastırdığı "köylü birlikleri" deneyimleri vardır. Bu gele-

43 Bu tür hareketlerle ilgili yararlı bilgiler Edelman'da (2003) bulunabilir.

nek, aralarında rahiplerin ve kilise aktivistlerinin de bulunduğu radikal "sosyal" Katoliklik ile Brezilya İşçi Partisi'nin (şimdi Brezilya ulusal hükümetinin partisi) yerel örgütlerinin işbirliğine dayanır. MST, Brezilya kırsalının örneğin Kuzeydoğu'nun şeker kuşağındaki eski plantasyonlardan Güney'in küçük çiftçilerine kadar uzanan değişik toplumsal yörelerden gelen bütün üyelerini birleştirmek amacıyla sınıfsal bir söylemi benimsemiştir. Bu insanların deneyimleri değişik beklentilere kaynaklık eder ve MST yerleşimlerindeki küçük meta üreticileri dahil, toplumsal örgütlenmeler ile bireysel yaşamlar arasındaki ilişkileri etkiler; bunlar da sıklıkla hareketin önderleri ve hayranlarının tahayyüllerindeki ortak ideallerden uzak düşer (Wolford, 2003).

Bir ulusal hareket olarak MST'de, belirli işçi gruplarının ve küçük çiftçilerin kendi içlerinde ve aralarında farklılıklar görülür; Hindistan'da ülke çapındaki "yeni çiftçi hareketlerinin" bazılarında ise sınıfsal ayrımlar daha açıktır. Karnaka Devlet Çiftçileri Birliği, (KRRS) genetiği değiştirilmiş pamuk tohumuna karşı muhalefetiyle ülke çapında tanınmıştır ve uluslararası *La Via Campesina* örgütünün üyesidir. Bununla birlikte bu örgüt, zengin ve orta çiftçilerce kurulmuş olup onların çıkarını gözeterek çalışmaktadır; kırsal işçileri sömürmekte ve baskı altında tutmakta; kimyasal gübreye sübvansiyon verilmesi için kampanyalar yürütmektedir. Kısaca, "küresel tarımsal direniş" örneği olarak gösterilen KRRS'nin toplumsal ve ekolojik açıdan karnesi hiçbir şeyi gizlememektedir.

İlginç olan, Hindistan'daki "yeni çiftçi hareketlerinin" ideolojisinin açıkça "şehir insanlarını", "toprağın insanlarının" antitezi olarak göstermesidir; en azından çiftçilerin sorunlarının "kent yanlılığına" bağlandığı güçlü bir popülist gelenekten bahsedebiliriz. Bundan kastedilen kent sanayinin desteklendi-

ği –kentli nüfusa "ucuz yiyeceğin" çiftçilerin zararı pahasına sağlandığı– politikalardır. Bu hareketlerin odaklandığı konu, tarımsal ve sanayi malları arasındaki ticaret hadleridir (5. ve 7. bölümler). Bu açıdan çiftçilerin aldığı sübvansiyonlar ve fiyatlarla ilgilenmektedirler – Avrupa Birliği ve ABD çiftçi örgütleri ve lobileri gibidirler ve bunları eleştirenler bu hareketlerde zengin çiftçilerin çıkarlarının egemen olduğunu söylerler.

Bazı Son Sorular

Bazı son sorularımı, *Transnational Agrarian Movement Confronting Globalization* (Borras ve diğerleri 2008) başlıklı önemli derlemenin tarımsal mücadelelerde bütün "karşı hareketleri" kapsayan giriş makalesinden uyarlayarak bu çalışmamı sonlandırıyorum.

i. Tarımsal hareketlerin ortaya çıktığı ya da çıkmadığı tarımsal yapıların özellikleri nelerdir?
ii. Tarımsal hareketlerin toplumsal tabanı nasıldır? Hangi sosyal sınıfları ve grupları temsil ettiklerini iddia etmektedirler? Bu tür iddiaların inandırıcılığı nasıl belirlenebilir?
iii. Bu hareketlerce hangi konular ve talepler dile getirilmektedir? Bu talepler nereden kaynaklanmaktadır ve hangi sosyal ve siyasi güçler bunları desteklemekte ya da engellemektedir?
iv. Tarımsal hareketleri hangi konular birleştiriyor ya da bölüyor ve neden?
v. Bu hareketlerin eylemleri, meydan okudukları tarımsal yapılar üstünde ne kadar etkili oluyor ve kimler yararlanıyor? Neden bazı hareketler diğerlerine göre daha etkili?

Bu sorulara, kitabın girişinde sözü edilen "büyük resme"

ilişkin bir soru da ben eklemeliyim: Tarımsal "karşı hareketlerin" ve bunları destekleyenlerin, "az girdili tarıma" dönerek küçük ölçekli çiftçiliğin, "köylülerin" dünya yiyeceğinin başlıca üreticileri oldukları zamana göre şimdi çok daha fazla ve kentsel olan dünya nüfusunu besleyebileceği iddiaları ne kadar akla yakındır?

Sonuç

Tarımsal değişim süreçlerinde sınıfsal dinamikleri analiz etmenin çetrefilliğinin gösterildiği bu küçük kitap, günümüz kapitalizm dünyasındaki bazı karmaşıklıklarla cebelleşmek çabasını yansıtır. Bu dünya, Chicago'nun vadeli işlemler piyasalarından tarım şirketlerinin merkezlerine kadar, değişik sınıfsal farklılaşmaları olan kuşaklardan geçerek, dinamik "köylü kapitalizminden" birinci bölümde bahsedilen yoksul çiftçi ve işçilere kadar uzanır.

Özellikle pratikte, yerelden küresele kadar, tarımsal değişimin ilerici politikalarını geliştirmeye çalışan aktivistler bu çetrefilliklerle karşı karşıyadır. Bu amaç için bazı çekici sloganlar ve kahramanlar ile kötü adamların, "iyiler" ile "kötülerin" listeleri yeterli olmaktan uzaktır. Aktivist hareketler, değiştirmeye çalıştıkları karmaşık ve çelişkili sosyal gerçeklerin analizini yapmak durumundadırlar. Kapitalist bir dünyada sınıfsal dinamiklerin kavranması bu tür analizlerin merkezinde yer almalı ve onların ayırt edici niteliği olmalıdır.

Kaynakça

Albritton, R. 2009. *Let Them Eat Junk. How Capitalism Creates Hunger and Obesity*. Londra: Pluto Press.

Amin, S. 1976. *Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*. Hassocks: Harvester Press.

Amin, S. 2003. "World Poverty, Pauperization and Capital Accumulation." *Monthly Review*.

Araghi, F. 2009. "The Invisible Hand and the Visible Foot: Peasants, Dispossession and Globalization." A.H.Akram-Lodhi ve C.Kay (ed.). *Peasants and Globalization, Political Economy, Rural Transformation and the Agrarian Question*. Londra: Routledge.

Arrighi, G. 1994. *The Long Twentieth Century. Money, Power and the Origins of Our Times*. Londra: Verso.

Arrighi, G. ve J. W. Moore. 2001 "Capitalist Development in World Historical Perspective." R. Albritton, M. Itoh, R. Westra ve A. Zuege (ed). *Phases of Capitalist Development. Booms, Crises and Globalizations*, Londra: Palgrave.

Bagchi, A.K. 2009. "Nineteenth Century Imperialism and Structural Transformation in Colonized Countries." A.H.Akram-Lodhi ve C.Kay (ed.). *Peasants and Globalization, Political Economy, Rural Transformation and the Agrarian Question*. Londra: Routledge.

Banaji, J. 1990. "Illusions about the Peasantry: Karl Kautsky and the Agrarian Question." *Journal of Peasant Studies*.

Banaji, J. 1997. "Modernizing the Historiography of Rural Labour: An Unwritten Agenda." M.Bentley (ed.). *Companion to Historiography*. Londra: Routledge.

Banaji, J. 2002. "The Metamorphoses of Agrarian Capitalism." *Journal of Agrarian Change*. Banaji, J. 2007. "Islam, the Mediterranean and the Rise of Capitalism". *Historical Materialism* .

Banaji, J. 2010. *Theory as History: Essays on Modes of Production and Exploitation*. Leiden: Brill.

Barker, J. 1989. *Rural Communities in Distress. Peasant Farmers and the State in Africa*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bauer, A.J.1979. "Rural Workers in Spanish America: Problems of Peonage and Oppression." *Hispanic American Historical Review*.

Bello, W. 2009. *The Food Wars*. Londra: Verso.

Bernstein, H. 1981. "Notes on State and Peasantry." *Review of African Political Economy*.

Bharadwaj, K. 1985. "A View of Commercialisation in Indian Agriculture and the Development of Capitalism." *Journal of Peasant Studies*.

Borras, S.M., M. Edelman ve C.Kay. 2008. "Transantional Agrarian Movements: Origins and Politics, Campaigns and Impact." S.M. Borras, M. Edelman ve C.Kay (ed.), *Transnational Agrarian Movements Confronting Globalization*. *Journal of Agrarian Change* 8.

Bray, F. 1986. *The Rice Economies. Technology and Development in Asian Societies*. Oxford: Basil Blackwell.

Breman, J. 1996. *Footloose Labour. Working in India's Informal Economy.* Cambridge: Cambridge University Press.

Brenner, R.P. 2001 "The Low Countries in the Transition to Capitalism." *Journal of Agrarian Change*.

Bryceson, D. 1999. "African Rural Labour, Income Diversification and Livelihood Approaches: A Long-term Development Perspective." *Review of African Political Economy*.

Burch, D. 2003. "Production, Consumption and Trade in Poultry." N.Fold ve B.Pritchard (ed.), *Cross-continental Food Chains*. Londra: Routledge.

Byres T.J. 1981. "The New Technology, Class Formation and Class Action in the Indian Countryside." *Journal of Peasant Studies*.

Byres, T.J. 1991. "The Agrarian Question and Differing Forms of Capitalist Transition: An Essay with Reference to Asia." J. Breman ve S. Mundle (ed.). *Rural Transformation in Asia*. Delhi: Oxford University Press.

Byres, T.J. 1996. *Capitalism From Above and Capitalism From Below. An Essay in Comparative Political Economy*. Londra: Macmillan.

Chauveau J-P ve P.Richards. 2008. "West African Insurgencies in Agrarian Perspective: Côte d'Ivoire and Sierra Leone Compared." *Journal of Agrarian Change*.

Chayanov, A.V. 1966. *The Theory of Peasant Economy* (ed.) D.Thorner, B.Kerblay ve R.E.F.Smith. Homewood, Illinois: Richard Irwin for the American Economic Association (ilk basım 1925).

Chayanov, A.V. 1991. *The Theory of Peasant Co-operatives*. Londra: I. B. Tauris (ilk basım 1927).

Chimhowu, A. ve P. Woodhouse. 2007. "Customary vs Private Property Rights? Dynamics and Trajectories of Vernacular Land Markets in Sub-Saharan Africa." *Journal of Agrarian Change.*

Chonchol, J. 1970, "Eight Fundamental Conditions of Agrarian Reform in Latin America." . Stavenhagen (ed.). *Agrarian Problems and Peasant Movements in Latin America*. New York: Doubleday.

Cordell, D., J.W. Gregory ve V.Piché. 1996, *Hoe and Wage. A Social History of a Circular Migration System in West Africa*, Boulder CO: Westview Press.

Cowen, M.P. ve R.W. Shenton. 1991a. "The Origin and Course of Fabian Colonialism in Africa." *Journal of Historical Sociology* .

Cowen, M.P. ve R.W. Shenton. 1991b. "Bankers, Peasants and Land in British West Africa, 1905–1937." *Journal of Peasant Studies.*

Cronon, W. 1991. *Nature's Metropolis. Chicago and the Great West*. New York: W.W. Norton.

Crosby, A.W.1986. *Ecological Imperialism. The Biological Expansion of Europe 900-1900*. Cambridge: Cambridge University Press.

Daviron, B. 2002. "Small Farm Production and the Standardization of Tropical Products." *Journal of Agrarian Change.*

Davis, M. 2001. *Late Victorian Holocausts. El Niño Famines and the Making of the Third World*. Londra: Verso.

Davis, M. 2006. *Planet of Slums*. Londra: Verso.

Desmarais, A.A. 2007. *La Vía Campesina. Globalization and the Power of Peasants*. Halifax: Fernwood Publishing.

Djurfeldt, G.1981. "What Happened to the Agrarian Bourgeoisie and Rural Proletariat Under Monopoly Capitalism? Some Hypotheses Derived from the Classics of Marxism on the Agrarian Question." *Acta Sociologica* .

Duncan, C.A.M. 1996. *The Centrality of Agriculture. Between Humanity and the Rest of Nature*. Montreal: McGill-Queen's University Press.

Edelman, M. 1999. *Peasants Against Globalization. Rural Social Movements in Costa Rica*. Stanford: Stanford University Press.

Edelman, M., 2003. "Transnational Peasant and Farmer Movements and Networks." M. Kaldor, H. Anheier ve M. Glasius (ed.), *Global Civil Society Yearbook 2003*. Londra: Sage.

Ellis, F. 1999. "Household Strategies and Rural Livelihood Diversification." *Journal of Development Studies.*

Francks, P. 2006. *Rural Economic Development in Japan from the Nineteenth Century to the Pacific War.* Londra: Routledge.

Frank, A.G. 1967. *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. New York: Monthly Review Press.

Friedmann, H. 1990 "The Origins of Third World Food Dependence." H.Bernstein, B. Crow, M. Mackintosh ve C. Martin (ed.), *The Food Question*. Londra: Earthscan ve New York : Monthly Review Press.

Friedmann, H. 1993. "The Political Economy of Food: A Global Crisis." *New Left Review.*

Friedmann, H. 2004. "Feeding the Empire: the Pathologies of Globalized Agriculture". L. Panitch ve C. Leys (ed.), *The Socialist Register 2005*. Londra: Merlin Press.

Friedmann,H., 2006. "Focusing on Agriculture: A Comment on Henry Bernstein's 'Is There an Agrarian Question in the 21st Century?'." *Canadian Journal of Development Studies.*

Friedmann, H. ve P. McMichael. 1989 "Agriculture and the State System: the Rise and Decline of National Agricultures, 1870 to the Present." *Sociologica Ruralis.*

Gibbon,P. ve M.Neocosmos. 1985. "Some Problems in the Political Economy of 'African Socialism'". H. Bernstein ve B.K. Campbell (ed.), *Contradictions of Accumulation in Africa. Studies in Economy and State*. Beverly Hills CA: Sage.

Gilsenan, M. 1982. *Recognizing Islam*. Londra: Croom Helm.

Grigg, D.B. 1974. *The Agrarian Systems of the World. An Evolutionary Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.

Harriss, J. 1987. "Capitalism and Peasant Production the Green Revolution in India." T.Shanin (ed.), *Peasants and Peasant Societies* (ikinci basım). Oxford: Blackwell.

Harriss-White, B. ve Gooptu, N. 2000. "Mapping India's World of Unorganized Labour." L. Panitch ve C. Leys (ed.), *The Socialist Register 2001*. Londra: Merlin Press.

Hart, G. 1991. "Engendering Everyday Resistance: Gender, Patronage and Production Politics in Rural Malaysia." *Journal of Peasant Studies.*

Hart, G. 1994. "The Dynamics of Diversification in an Asian Rice Region." B. Koppel, J.N.Hawkins ve W.James (ed.), *Development or Deterioration? Work in Rural Asia*. Boulder, CO: Lynne Reinner.

Hartmann, B. ve J.K. Boyce. 1983. *A Quiet Violence. View from a Bangladesh Village*. Londra: Zed Books.

Harvey, D. 2005. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.

Hazell, P., C.Poulton, S.Wiggins, ve A.Dorward. 2007. *The Future of Small Farms for Poverty Reduction and Growth*. Washington: IFPRI (International Food Policy Research Institute). 2020 Discussion Paper 42.

Hilferding, R. 1981. *Finance Capital*. Londra: Routledge & Kegan Paul (ilk basım 1910).

Hill, P. 1963. *The Migrant Cocoa Farmers of Southern Ghana*. Cambridge: Cambridge University Press.

IFAD 2001. *Rural Poverty Report 2001. The Challenge of Ending Rural Poverty*. Rome: International Fund for Agricultural Development.

Kautsky, K. 1988 *The Agrarian Question*, iki cilt. Londra: Zwan (ilk basım 1899; çeviri: P. Burgess).

Kay, C. 1974. "Comparative Development of the European Manorial System and the Latin American Hacienda System." *Journal of Peasant Studies.*

Kay, G. 1975. *Development and Underdevelopment*. Londra: Macmillan.

Kerkvliet, B.J. Tria. 2009. "Everyday Politics in Peasant Societies (and Ours)." *Journal of Peasant Studies.*

Kitching, G. 1982. *Development and Underdevelopment in Historical Perspective*. Londra: Methuen.

Kitching, G. 2001. *Seeking Social Justice through Globalization*, University Park PA: Pennsylvania State University Press.

Kloppenburg Jr, J.R. 2004 (ikinci basım). *First the Seed. The Political Economy of Plant Biotechnology*. Madison: University of Wisconsin Press.

Koning, N. 1994. *The Failure of Agrarian Capitalism. Agrarian Politics in the United Kingdom, Germany, the Netherlands and the USA, 1846-1919*. Londra: Routledge

Lenin, V.I. 1964a. *The Development of Capitalism in Russia. The Process of the Formation of a Home Market for Large-Scale Industry. Collected Works cilt* 3, Moskova: Progress Publishers (ilk basım 1989).

Lenin, V.I. 1964b. *Imperialism, The Highest Stage of Capitalism*. *Collected Works* cilt 22, Moskova: Progress Publishers (ilk basım 1916).

Low, D.A. 1996. *The Egalitarian Moment. Asia and Africa 1950-1980*. Cambridge: Cambridge University Press.

Mamdani, M. 1987. "Extreme but not Exceptional: Towards an Analysis of the Agrarian Question in Uganda." *Journal of Peasant Studies*.

Mamdani, M. 1996. *Citizen and Subject. Contemporary Africa and the Legacy of Late Colonialism*. Cape Town: David Philip.

Mamdani, M. 2009. *Saviors and Survivors. Darfur, Politics and the War on Terror*. Londra: Verso.

Mann, S.A. ve J.M.Dickinson. 1978. "Obstacles to the Development of a Capitalist Agriculture." *Journal of Peasant Studies*.

Martinez-Alier, 2002 *The Environmentalism of the Poor*, Cheltenham: Edward Elgar.

Marx, K. 1973. *Grundrisse. Foundations of the Critique of Political Economy (Rough Draft)*. Harmondsworth : Penguin (Marx'ın 1857-8 defterlerinden; çeviri: Martin Nicolaus).

Marx, K. 1976 *Capital* Cilt I. Harmondsworth: Penguin Books (ilk basım 1867; çeviri: Ben Fowkes) [*Kapital I,* çev. M. Selik-N.Satlıgan, Yordam Kitap, 2011].

Mazoyer, M. ve L. Roudart. 2006. *A History of World Agriculture from the Neolithic Age to the Current Crisis*. Londra: Earthscan.

Mbilinyi, M. 1990 "Structural adjustment, agribusiness and rural women in Tanzania." H.Bernstein, B. Crow, M. Mackintosh ve C. Martin (ed.), *The Food Question*. Londra: Earthscan ve New York : Monthly Review Press.

McMichael, P. 2006. "Reframing Development: Global Peasant Movements and the New Agrarian Question" *Canadian Journal of Development Studies*.

Mendes, C. 1992 "The Defence of Life." *Journal of Peasant Studies*.

Moore Jr., Barrington. 1966. *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston: Beacon Press.

Moore J.W. 2003. "*The Modern World-System* as Environmental History? Ecology and the Rise of Capitalism." *Theory & Society*.

Moore, J.W. 2010a. "'Amsterdam is Standing on Norway'. Part I: The Alchemy of Capital, Empire, and Nature in the Diaspora of Silver, 1545-1648." *Journal of Agrarian Change*.

Moore, J.W. 2010b. "'Amsterdam is Standing on Norway'. Part II: The Global North Atlantic in the Ecological Revolution of Seventeenth Century Capitalism."*Journal of Agrarian Change*.

Myrdal, G. 1968. *Asian Drama. An Inquiry into the Poverty of Nations*, üç cilt. New York: Pantheon Books.

Panitch, L. ve Leys, C., 2000. 'Preface'. L. Panitch ve C. Leys (ed.), *The Socialist Register 2005*. Londra: Merlin Press.

Patel, Raj. 2007. *Stuffed and Starved. Markets, Power and the Hidden Battle for the World's Food System*. Londra: Portobello Books.

Peters, P.E. 1994. *Dividing the Commons. Politics, Policy and Culture in Botswana*. Charlottesville: University of Virginia Press.

Peters, P.E., 2004. "Inequality and Social Conflict over Land in Africa." *Journal of Agrarian Change*.

Polanyi K., 1957. *The Great Transformation. The Political and Economic Origin of our Time*. Boston: Beacon Press (ilk basım 1944).

Post, C. 1995. "The Agrarian Origins of US Capitalism: the Transformation of the Northern Countryside Before the Civil War." *Journal of Peasant Studies*.

Pottier, J. 2002. *Re-Imagining Rwanda: Conflict, Survival and Disinformation in the Late Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.

Preobrazhensky, E., 1965. *The New Economics*. Oxford : Clarendon Press (ilk basım 1926; çeviri: Brian Pearce).

Richards, P. 1986. *Coping with Hunger. Hazard and Experiment in an African Rice Farming System*. Londra: Allen & Unwin.

Sahlins, M. 1972. *Stone Age Economics*. Chicago: Aldine.

Schwartz, H. M. 2000 (ikinci basım). *States versus Markets. The Emergence of A Global Economy*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave.

Scott, J. C. 1985. *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven: Yale University Press.

Scott, J.C. 2005. "Afterword to 'Moral Economies, State Spaces, and Categorical Violence'." *American Anthropologist*.

Sen, A. 1981. *Poverty and Famines*. Oxford: Oxford University Press.

Sender, J. ve S.Smith. 1986. *The Development of Capitalism in Africa*. Londra: Methuen.

Shanin, T. 1986. "Chayanov's Message: Illuminations, Miscomprehensions, and the Contemporary 'Development Theory'". A.V. Chayanov. *The Theory of Peasant Economy*, (ed.) D.Thorner, B.Kerblay ve R.E.F.Smith, ikinci basım. Madison: University of Wisconsin Press.

Shelley, T. 2007. *Exploited. Migrant Labour in the New Global Economy*. Londra: Zed Books.

Silver, B. J. ve G. Arrighi. 2000. "Workers North and South." L.Panitch ve C.Leys (ed.) *The Socialist Register 2001*. Londra: Merlin Press.

Stolcke, V ve M.M. Hall, 1983. "The Introduction of Free Labour on São Paulo Coffee Plantations". *Journal of Peasant Studies*.

Stoler, A. 1985. *Capitalism and Confrontation in Sumatra's Plantation Belt, 1870-1979*. New Haven: Yale University Press.

Striffler, S. 2004. "Class Formation in Latin America: One Family's Enduring Journey between Country and City." *International Labor and Working-Class History*.

Therborn, G. 2007. "After Dialectics. Radical Social Theory in a Post-Communist World." *New Left Review* (NS) 43.

van der Ploeg, J.D. 2008. *The New Peasantries. Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*. Londra: Earthscan.

von Freyhold, M. 1979. *Ujamaa Villages in Tanzania. Analysis of a Social Experiment*. Londra: Heinemann.

Wallerstein, I. 1979. *The Capitalist World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Warren, B. 1980. *Imperialism: Pioneer of Capitalism*. Londra: Verso.

Weis, T. 2007. *The Global Food Economy. The Battle for the Future of Farming*. Londra: Zed Books.

Whitcombe, E. 1980. "Whatever Happened to the Zamindars?" E.J.Hobsbawm, W.Kula, A.Mitra, K.N.Raj ve I.Sachs (ed.), *Peasants in History. Essays in Honour of Daniel Thorner*. Calcutta: Oxford University Press.

Williams, G. 1976. "Taking the Part of Peasants." P.Gutkind ve I.Wallerstein (ed.), *The Political Economy of Contemporary Africa*. Beverly Hills CA: Sage.

Wolf, E. 1966. *Peasants*. Englewood Cliffs NJ: Prentice Hall.

Wolf, E. 1969. *Peasant Wars of the Twentieth Century*, New York: Harper and Row.

Wolford, W. 2003. "Producing Community: the MST and Land Reform Settlements in Brazil." *Journal of Agrarian Change*.

Wood, E. Meiksins. 2003. *Empire of Capital*. Londra: Verso. [*Sermaye İmparatorluğu,* çev. Oya Köymen, Yordam Kitap, 2014]

World Bank, 2007. *World Development Report 2008. Agriculture for Development*. Washington: World Bank.